

АНДИЖОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ
ҲУЗУРИДАГИ ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА
ФАЛСАФА ДОКТОРИ (РЎД) ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАРИНИ
БЕРУВЧИ РЎД.03/30.12.2019.ҒИ.60.02 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ

АНДИЖОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ЭГАМНАЗАРОВА ДУРДОНА ШУҲРАТИЛЛАЕВНА

ТУРЛИ ТИЗИМЛИ ТИЛЛАРДА ГАИ БЎЛАКЛАРИНИ
АКТУАЛЛАШТИРУВЧИ ВОСИТАЛАР ТАДҚИҚИ

10.00.06 – Қиёсий адабиётшунослик, чоғиштирма
тилшунослик ва таржиманунослик

ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ(РЎД)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ

**Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси
автореферати мундарижаси**

**Contents of Dissertation Abstract of the Doctor of Philosophy (PhD) in
Philological Sciences**

**Оглавление автореферата диссертации доктора философии (PhD) по
филологическим наукам**

Эгамназарова Дурдона Шухратиллаевна

Турли тизимли тилларда гап бўлақларини актуаллаштирувчи

воситалар тадқиқи 3

Egamnazarova Durдона Shuhratillaевна

Research on the means of actualization of the parts of the sentence in non-
relative languages 27

Эгамназарова Дурдона Шухратиллаевна

Исследование средств актуализации членов предложения в

разносистемных языках..... 49

Эълон қилинган ишлар рўйхати

List of published works

Список опубликованных работ..... 53

АНДИЖОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ
ҲУЗУРИДАГИ ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА
ФАЛСАФА ДОКТОРИ (РЎД) ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАРИНИ
БЕРУВЧИ РЎД.03/30.12.2019.ҒИ.60.02 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ

АНДИЖОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ЭГАМНАЗАРОВА ДУРДОНА ШУҲРАТИЛЛАЕВНА

ТУРЛИ ТИЗИМЛИ ТИЛЛАРДА ГАИ БЎЛАКЛАРИНИ
АКТУАЛЛАШТИРУВЧИ ВОСИТАЛАР ТАДҚИҚИ

10.00.06 – Қиёсий адабиётшунослик, чоғиштирма
тилшунослик ва таржиманунослик

ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ(РЎД)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ

Фалсафа доктори (PhD) диссертацияси мавзуси **Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси хузуридаги Олий аттестация комиссиясида B2018.3.PhD/Fil617** рақам билан рўйхатга олинган.

Диссертация Андижон давлат университетида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (Ўзбек, инглиз, рус (резюме)) Андижон давлат университети веб-саҳифасининг www.adu.uz ҳамда «ZiyoNet» ахборот-таълим портали www.ziyounet.uz манзилларига жойлаштирилган.

Илмий раҳбар:	Шаҳабиддинова Шоҳида Хошимовна филология фанлари доктори, профессор
Расмий оponentлар:	Якубов Жамалиддин Абдувалиевич филология фанлари доктори, профессор Тоирова Наргиза Исаковна филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
Етакчи ташкилот:	Қўқон давлат педагогика институти

Диссертация ҳимояси Андижон давлат университети хузуридаги филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражаларини берувчи PhD.03/30.12.2019.Fil.60.02 рақамли Илмий кенгашнинг 2020 йил «17» август соат 12 даги мажлисида бўлиб ўтди. (Манзил: 170100 Андижон шаҳар, Университет кўчаси 129 уй. Тел: 0(374) 223 88 14; факс: 0(374) 223 88 30; e-mail: agsu_info@edu.uz).

Диссертация билан Андижон давлат университети Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин (129 рақам билан рўйхатга олинган). Манзил: 170100 Андижон шаҳар, Университет кўчаси 129 уй. Тел: 0(374) 223-88-14.

Диссертация автореферати 2020 йил «5» август кuni тарқатилди.
(2020 йил «5» август даги 2 рақамли реестр баённомаси).

Н.М.Улуков
Илмий даражалар берувчи Илмий кенгаш
ранси, филол.ф.д., профессор

У.Э.Рахимов
Илмий даражалар берувчи Илмий кенгаш
илмий котиби, филол.ф.н. доцент

М.И.Умарходжасв
Илмий даражалар берувчи Илмий кенгаш
кошидаги илмий семинар
ранси, филол.ф.д., профессор

КИРИШ (фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон тилшунослигида замонавий тенденциялар глобаллашув шароитида тилнинг маданият ҳамда жамият билан боғлиқ бўлган соҳалардаги жиҳатларни бир-бирига қардош бўлган ва бўлмаган тиллар доирасида кенг қамровли таҳлил қилинишини тақозо этмоқда. Замонавий тилшуносликда мулоқот асоси бўлмиш гапнинг коммуникатив жиҳатдан тузилишига бўлган кизикиш ортиб бормоқда. Шу жиҳатдан олиб қаралса, гапнинг актуал бўлиниши устида изланишлар коммуникатив синтаксис, матн лингвистикаси ва таржимашунослик соҳаларининг ривожланишида ва бир қанча счилмаган муаммоларни таҳлил қилишда жуда ҳам муҳим босқич ҳисобланади. Гапнинг актуал бўлиниши масаласи ҳозирги замон тилшунослиги, хусусан, дискурс таҳлилининг энг долзарб масалаларидан бири бўлиб қолмоқда. Бу борада олиб борилган бир қатор изланишларнинг самараси ўларок салмоқли ютуқлар қўлга киритилди.

Дунё тилшунослигида бугунги ижтимоий шароитда инсонларнинг бирдамликка интилиши, ўзга халқлар маданияти ва тилини ўрганишга бўлган иштиёқининг мунтазам ўсиб бориши ўз илмий аксини топмоқда. Гапнинг актуал қурилиши нафақат чет тилларни ўрганувчилар, балки ўз она тилида мулоқот қилувчилар учун ҳам ғоят кенг маънолар спектрини ҳосил қилувчи восита сифатида жуда кизикарли ва шу билан бирга, ўта мураккаб ўрганиш объектидир. Ҳозирги кунга қадар гапнинг актуал бўлиниши бўйича жаҳон ва ўзбек тилшунослигида муайян илмий ишлар амалга оширилган бўлса-да, ушбу мавзу ўзбек ва инглиз нутқи мисолида яхлит тизим шаклида қиёсий аспектда ўрганилмаганлиги ушбу муаммонинг бир-бирига қардош бўлмаган мазкур тиллар доирасида чоғиштира тадқиқ этилиши лозимлигини кўрсатади.

Ўзбек тилшунослигининг замонавий тараққиёт босқичида ҳар қандай изланиш ва тадқиқот натижалари доимий янгилашиб, тўлдириб борилиши ва бу ютуқлар нафақат тилшунослик, балки жамият ривожига хизмат қилиши кераклиги асосий талаб ҳисобланади. Айтиш жоизки, ўзбек тилшунослари томонидан гап бўлақларининг актуаллашуви муаммолари маълум даражада ўрганилган бўлса-да, турли тизимдаги тиллараро қиёсий таҳлил асосидаги тадқиқотлар оқсамоқда. Ўзбек ва инглиз тиллари синтактик қурилиши жиҳатидан бир-биридан анчагина фарқланишини ҳисобга оладиган бўлсак, тил ўрганувчилар маълум қийинчиликлар, хусусан, тиллараро интерференция муаммоларига дуч келишлари табиий. Шу нуқтаи назардан келиб чиқиб таъкидлаш жоизки, гап бўлақларини актуаллаштирувчи воситаларнинг турли тизимли тиллар орасидаги, хусусан, ўзбек ва инглиз тиллариаро чоғиштира тадқиқи бугунги кун ўзбек тилшунослиги олдида турган муҳим масалалардан биридир. Ўзбекистон Республикаси тараққиётининг ҳар томонлама ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида ижтимоий соҳаларни ривожлантириш ҳақидаги кўрсатмаларга асосан¹ тилшунослик олдида қўйилган вазифалар сирасида бу масалани ҳам санаш мумкин.

¹ Мирзиёев Ш. «Ўзбекистон Республикасининг янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги Фармон / Халқ сўзи. 2017 йил. 8 февраль.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 10 декабрдаги «Чет тилларни ўргатиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-1875-сон қарори, 2015 йил 12 июндаги «Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-4732-сон фармони, 2016 йил 13 майдаги ПФ-4794-сон «Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида»ги фармони, 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича «Харакатлар стратегияси тўғрисида»ги фармони, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2013 йил 8 майдаги «Чет тилларни ўрганиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги узлуксиз таълим тизимининг чет тиллар бўйича давлат таълим стандартини тасдиқлаш тўғрисидаги 124-сон қарори ҳамда мазкур фаолиятга тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишга ушбу диссертация тадқиқоти маълум даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларга боғлиқлиги. Диссертация фан ва технологиялар ривожланишининг I. «Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантиришда инновацион ғоялар тизимини шакллантириш ва уларни амалга ошириш йўллари» устувор йўналишига мувофиқ бажарилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Тилшуносликда гаининг актуал бўлиниши концепцияси бўйича турли тилларда тадқиқот олиб борилган бўлиб, ушбу соҳага салмоқли ҳисса қўшган олимларнинг ишлари диққатга сазовордир. Бироқ, энг самарали изланишлар учун дастуриламал бўлган ёндашувлар А.Вейль, Г.Габеленц, В.Матезиус каби тилшунослар томонидан ишлаб чиқилган. Г.Габеленцнинг масалага психологик нуқтаи назардан ёндашуви кейинча Г.Пауль, Ф.Ф.Фортунатов сингари етук тилшунослар томонидан ривожлантирилди². Мазкур йўналишдаги тадқиқотларнинг функционал-семантик асоси атоқли тилшунос В.Матезиус томонидан таҳлил қилинди ва Я.Фирбас, П.Адамец, Э.Бенеш, Л.Углиржова каби издошлари томонидан яна ҳам чуқурроқ ўрганилди³. Рус тилшунослигида ҳам В.Матезиуснинг қарашлари кенг талқин этилди ва сезиларли даражада ривожлантирилди. Бу масала коммуникатив синтаксиснинг асосий масалаларидан бири бўлиб қолди.

² Weil H. The order of words in the ancient languages compared with that of modern languages. – Boston: Gunn & Company publishers, 1887; von der Gabelentz G. Anfangsgründe der chinesischen Grammatik: mit Übungsstücken. – TO Weigel, 1883; Матезиус В. О так называемом актуальном членении предложения // Пражский лингвистический кружок. – М., 1967; Пауль Г. Принципы истории языка. – М.: Изд. иностр. лит., 1960; Фортунатов Ф.Ф. Избранные труды, т.2. – М: Учгедгиз, 1957.

³ Фирбас Я. Функции вопроса в процессе коммуникации // Вопросы языкознания. – 1972. – № 2. Fibras J. On the Communicative Value of the Modern English // Brno Studies in English. – Prague: Academia. 1959. Fibras J. Non – thematic Subject in Contemporary English // Travaux du Cercle Linguistique de Prague. – Prague. 1955. Fibras J. Functional Sentence Perspective in Written and Spoken Communication. – N.Y.: Press Syndicate of the university of – Cambridge. 1992; Адамец П. Порядок слов в современном русском языке. – Прага: Academia. 1966. Benes E. On Two Aspects of Functional Sentence Perspective // Travaux linguistiques de Prague. – Prague: Academia. 1968; Uhlirfova L. On the Role of Statistics in the Investigation of FSP // Papers on Functional Sentence Perspective / ed. By F. Daneš. – Prague: Academia. 1974.

Масалан, И.П.Распопов, К.Г.Крушельницкая, И.И.Ковтунова, О.А.Лаптева, А.Л.Пумпянский, Т.М.Николаева, сингари кўплаб тилшуносларнинг илмий тадқиқотлари бунга мисол бўла олади⁴.

Соҳанинг забардаст вакилларида яна бири М.Халлидей ҳисобланади. Олим гапнинг коммуникатив структураси, унинг таркибий қисмлари, масаланинг пафакат жумла, балки матн кўламидаги мавқеини кенг ёритиб берди.⁵ П.Фрайз, Ҳ.Рукайя, К.Матезиус, Г.Томпсон, У.Л.Чейф, Н.А.Слюсарева ва бошқалар ўз тадқиқотларини М.Халлидей ёндашувлари билан ҳамоҳанг тарзда олиб бордилар ва самарали натижаларга эришдилар⁶.

Ўзбек тилшунослигида ҳам айрим ютуқлар қўлга киритилган. Хусусан, К.Ҳайитметов, М.Абдупаттоев, М.Туропова, А.Сафаев, А.Нурмонов, О.Бозоров, Г.Рихсиева каби тилшуносларнинг ишларида концепциянинг муаммоли масалалари ўзига хос тарзда таҳлил қилинди⁷.

Диссертация мавзусининг диссертация бажарилаётган олий таълим муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари билан боғлиқлиги. Диссертация 2017-2020 йилларга мўлжалланган «ОТ-Ф1-18. Оммавий лисоний маданиятни шакллантириш методлари ва методологиясини ишлаб чиқиш» давлат илмий-техника дастурлари доирасидаги лойиҳа доирасида тайёрланган.

Тадқиқотнинг мақсади ўзбек ва инглиз тилларида гап бўлақларини актуаллаштирувчи воситаларни чоғиштирма тадқиқ этишдан иборат.

⁴ Распопов И.П. Актуальное членение предложения. – Уфа: Изд. Башк. Гос. ун., 1961; Крушельницкая К.Г. К вопросу о смысловом членении предложения//Вопросы языкознания – 1956 – № 5; Ковтунова И.И. Современный русский язык. Порядок слов и актуальное членение предложения. – М.: Просвещение, 1976; Лаптева О.А. Чехословацкие работы последних лет по вопросам актуального членения предложения//Вопросы языкознания – 1963 – № 4 – С. 120-127; Пумпянский А.Л. Информационная роль порядка слов в научной и технической литературе. – М.: Наука, 1974; Николаева Т.М. Актуальное членение – категория грамматики текста//Вопросы языкознания. – 1972 – №2 – С. 48 – 54

⁵ Halliday, M.A.K. An Introduction to functional grammar. – London: Edward Arnold, 2004. Halliday, M.A.K. Notes on transitivity and theme in English Part 1// Journal of Linguistics – 1967 – №2. Halliday, M.A.K. Language structure and language function. – In Lyons, ed., 1970. – p. 140 – 65. Halliday, M.A.K. Functional diversity in language as seen from a consideration of mood and modality in English. – Foundations of language 6.3. – 1970. – p. 322-361.

⁶ Fries, P. H. A personal View on theme. // Thematic development in English texts. Ed. Mohsen Ghadessy. – London and N.Y.: Pinter, 1995; Fries P. H., Hasan R. Reflections on Subject and theme: An Introduction. On subject and Theme. A discourse Functional Perspective. Eds. Ruqaiya Hasan and Peter H. Fries. – Amsterdam Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1995; Matthiessen Ch. THEME as an enabling resource in ideational 'knowledge' construction//Thematic development in English texts. Ed. Mohsen Ghadessy. – London and N.Y.: Pinter, 1995; Thompson, G. Introducing Functional Grammar. Second Edition. – London: Arnold, 2004; Чейф У. Л. Значения и структура языка – М., 1975; Слюсарева Н. А. Проблемы функционального синтаксиса современного английского языка. – М., 1981; Слюсарева Н. А. Об английском функционализме М. А. К. Халлидея //Вопросы языкознания. – 1987. – №5.

⁷ Ҳайитметов К. Ўзбек тилида гапнинг актуал бўлиниши ва позиция масалалари. – Тошкент: Фан, 1984. – Б.160 Ҳайитметов К. Детерминантлар гапнинг актуал бўлиниши назарияси аспектида//Ўзбек тили ва адабиёти – 1981 – №2 – Б. 27-31. Ҳайитметов К. Сўзлар тартиби ҳақида: Ўзбек тили ва адабиёти – 1974. – №3. – Б. 88-96; Абдупаттоев М. Ўзбек тилида суперсинтактик бутунликлар: Филол. фан. номз. ...дисс. автореф. – Т., 1997; Туранова М.Ш. Порядок чисел предложения в узбекских говорах: Автореф. канд. дисс. – Ташкент, 1972; Сафаев А. Семантико-синтаксического членение предложения в узбекском языке. – Ташкент: Ўқитувчи, 1997. Нурмонов А. ва бошқалар. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. – Тошкент: Фан, 1992. Нурмонов А. Гап ҳақида синтактик назариялар. – Тошкент: Низомий номидаги педагогика институти, 1988. Нурмонов А., Ортикова Н. Гапнинг поғонали тузилиши ва гапни бўлақларга ажратиш тамойиллари//Ўзбек тили ва адабиёти – 2002 – №3. Нурмонов А. Проблемы системного исследования синтаксиса узбекского языка. – Ташкент: Фан, 1982; Бозоров О. Ўзбек тилида гапнинг коммуникатив(актуал) тузилиши: Филол. фан. номз. ...дисс. – Фарғона, 2004; Рихсиева Г. Шеърятда гапларнинг актуал бўлинишида анафоралар ўрни: Филол. фан. номз. ...дисс. – Т., 1999.

Тадқиқот вазифалари қуйидагилардан иборат:

Ўзбек ва инглиз тилларида коммуникатив тузилишнинг гап семантикасидаги аҳамиятини аниқлаш;

Ўзбек ва инглиз тилларидаги гапнинг актуал бўлиниши қонуниятларининг формал-грамматик тузилишга муносабати ва унинг ўзига хос хусусиятларини чуқурроқ очиб бериш;

Ўзбек ва инглиз тилларида гапларнинг актуал бўлиниши учун хизмат қилувчи лингвистик омилларни аниқлаш;

Ўзбек ва инглиз тилларида гап бўлақларини актуаллаштирувчи просодик, морфологик, синтактик ва лексик-стилистик воситаларнинг ўзларига хос бўлган хусусиятлари ва вазифаларини чоғиштирма тадқиқ этиш.

Тадқиқотнинг объекти ўзбек ва инглиз тилларида гапнинг коммуникатив тузилиши ҳисобланади.

Тадқиқотнинг предмети ўзбек ва инглиз тилларида гап бўлақларини актуаллаштирувчи лисоний воситалар.

Тадқиқот усуллари. Тадқиқот олдида қўйилган вазифаларни ҳал қилиш мақсадида тавсифий, чоғиштирма, лингвостатистик, компонент таҳлил ва прагматик анализ методларидан фойдаланилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

Ўзбек ва инглиз тилларида гап бўлақларининг коммуникатив вазнига таъсир кўрсатишда хизмат қилувчи фонетик, морфологик, лексик, стилистик ва синтактик тил сатҳларига оид лисоний бирликлар аниқланган;

Ўзбек ва инглиз тилларида актуал бўлиниш воситаларининг вазифалари очиб берилган;

Ўзбек ва инглиз тилларида гап бўлақлари актуаллаштирувчи воситаларнинг фарқли ва умумийлик жиҳатларини намоён этувчи хусусиятлари далилланган;

Ўзбек ва инглиз тилларида гап бўлақларини актуаллаштирувчи лингвистик воситаларнинг нутқда қўлланишига кўра фаоллик даражаси ўргасидаги фарқлар кўрсатиб берилган;

Ўзбек ва инглиз тилларида тема-рематик прогрессиянинг ўзига хос хусусиятлари очиб берилган;

актуал бўлинишнинг бинар эмас, балки тринар тушунча эканлиги исботланган;

гап бўлақларини актуаллаштирувчи воситаларнинг қиёсланаётган тиллардаги сираси аниқланган ва тавсифланган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қуйидагилардан иборат:

олий ўқув юртларида умумий, қиёсий, ўзбек ва инглиз тилшунослиги, таржимашунослик, коммуникатив синтаксис бўйича дарсликлар тузиш, маъруза ва амалий машгулотларни ишлаб чиқиш, олиб бориш жараёнларининг мукамаллашувида аҳамиятли эканлиги белгилаб берилган;

Ўзбек ва инглиз тилларида актуаллаштирувчи лингвистик воситаларнинг нутқда қайси гап бўлақларининг коммуникатив вазнига таъсир кўрсата олиши жадваллар асосида келтирилган;

актуал бўлинишга оид муайян лингвистик атамалар изоҳланди, бу эса замонавий лингвистик атамалар луғатини тузишда қўл келади, шунингдек, таржима жараёнида актуаллашган бўлакларни аниқлаш орқали адекватликни таъминлашга доир тавсиялар берилган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги республика ва халқаро миқёсдаги илмий-услубий ва илмий-амалий конференция материаллари тўпламлари, ОАК рўйхатидаги махсус журналларда чоп этилган мақолалар, хулосалар, таклиф ҳамда тавсияларнинг амалиётда жорий этилгани, олинган натижаларнинг ваколатли ташкилотлар томонидан тасдиқланганлиги билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижалари ҳамда илмий хулосаларидан чоғиштирма тилшунослик ва таржимашунослик йўналишлари бўйича илмий изланишлар олиб боришда фойдаланиш мумкин. Тадқиқот материаллари тилшунослик ва таржимашуносликда бир-бирига қардош бўлмаган ўзбек ва инглиз тилларига оид бир қанча коммуникатив-прагматик фарқлар ва ўхшашликларни тадқиқ этишда ёрдам беради.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти мавзуга доир таҳлиллар натижасида олинган илмий-назарий хулосалардан «Таржима назарияси», «Стилистика», «Чет тили (инглиз)» каби фанлар ва махсус курсларни, шунингдек, фикрни тўғри, таъсирли ифодалаш, нутқни мантикий ва тадрижий шакллантириш қонуниятларини ўргатувчи «Нутқ маданияти асослари» курсини ўқитишда фойдаланиш мумкинлиги билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Турли тизимли тилларда гап бўлақларини актуаллаштирувчи воситалар қиёсий тадқиқи бўйича олинган илмий натижалар, амалий таклифлар ва хулосалар асосида:

Андижон давлат университетида бажарилган 2012-2014 йилларга мўлжалланган «ИТД-1-57 Ўзбек тилининг татбиқий йўналишларини амалга оширишнинг дастурини ишлаб чиқиш» давлат амалий-тадқиқот дастурлари доирасидаги лойиҳада фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълими вазирлигининг 2020 йил 9 июндаги 89-03-1970 сонли маълумотномаси). Мазкур диссертация материаллари ва натижаларидан дунё тилларида гапни актуаллаштирувчи воситаларни ифодалашда ўзига хосликларни қиёслаб аниқлашда, нутқнинг турли кўринишларида гап бўлақларини актуаллаштирувчи воситаларнинг ўзига хос жиҳатлари, нутқни ташкиллаштириш ҳамда тушунишда актуаллашувнинг ўрнини аниқлаш ва баҳолашда, турли лингвомаданият вакилларининг коммуникатив самарадорлигини таъминлаш борасидаги қарашларни шакллантиришда фойдаланилган. Шунингдек, синтактик бирликларнинг структур ва семантик хусусиятларини ўрганишда хизмат қилган. Натижада гапнинг коммуникатив аспекти тавсифлари мукаммаллаштирилган;

тадқиқот иши натижаларидан Андижон давлат университетида бажарилган 2015-2017 йилларга мўлжалланган «А-1-39 Ўзбек амалий психолингвистикасини яратиш дастурини ишлаб чиқиш» давлат амалий-тадқиқот дастурлари доирасидаги лойиҳада фойдаланилган (Ўзбекистон

Республикаси Олий ва ўрта махсус таълими вазирлигининг 2020 йил 9 июндаги 89-03-1970 сонли маълумотномаси). Мазкур диссертация материалларидан дунё тилларида гапни актуаллаштирувчи воситалар орқали гап психолингвистик тусининг ўзгаришидаги ўзига хосликларни қиёслаб аниқлашда, тилнинг турли сатҳларига мансуб гап бўлакларини актуаллаштирувчи воситаларнинг ўзига хос жиҳатларининг нутқни яратиш ва қабул қилишга таъсирини баҳолашда, турли лингвомаданият вакиллариининг гап шакллантиришдаги уникал жиҳатлари борасидаги қарашларни шакллантиришда фойдаланилган. Натижада синтактик бирликларнинг психосемантик хусусиятларини ўрганишга хизмат қилувчи қонуниятлар далилланган:

тадқиқотга тортилган турли тизимли тилларда гап бўлакларини актуаллаштирувчи воситалар қиёсий тадқиқотга бағишланган тахлилий фикрлари ва назарий хулосаларидан Андижон вилояти телерадиокомпаниясининг Андижон ахбороти «News» инфор­мацион кўрсатувида, «Ёшлар вақти», «Шукрона», «Маънавият сарчашмаси» кўрсатувларида фойдаланилган (Андижон вилояти телерадиокомпаниясининг 2020 йил 8 май санасидаги 20-24/187 сонли маълумотномаси). Натижада телетомошабинларни ўзбек ва инглиз тилларида гапнинг актуал бўлинишининг ўзига хос хусусиятлари, фарқли ва ўхшаш жиҳатлари билан таништиришда муҳим аҳамият касб этган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Мазкур тадқиқот натижалари 3 та халқаро ва 3 та республика илмий-амалий анжуманларда қилинган маърузаларда жамоатчилик муҳокамасидан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Тадқиқот мавзуси бўйича жами 12 та илмий иш чоп этилган, шулардан, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этишга тавсия этилган илмий нашрларда 6 та мақола, улардан 2 таси хорижий журналларда нашр этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация таркиби кириш, уч боб, хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхати ва иловалардан иборат. Диссертациянинг ҳажми фойдаланилган адабиётлар рўйхати ва иловалардан ташқари 148 саҳифани ташкил этади.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш қисмида тадқиқотнинг долзарблиги ва зарурати асосланган, тадқиқотнинг мақсади, вазифалари, объекти ва предмети тавсифланган, республика фан ва технологияларни ривожлантиришнинг устувор йўналишларига мослиги кўрсатилган ҳамда тадқиқотнинг илмий янгилиги, амалий натижалари баён қилинган, олинган натижаларнинг илмий ва амалий аҳамияти очиб берилган, тадқиқот натижаларининг амалиётга жорий этиш, нашр қилинган ишлар бўйича маълумотлар келтирилган.

Диссертациянинг биринчи боби «Гапнинг актуал бўлиниши концепциясининг назарий асослари» деб номланиб, унинг биринчи бўлимида «Гапнинг актуал бўлиниши назарияси тадқиқотнинг тарихи ҳамда асосий йўналишлари» ёритилади.

Гапнинг актуал бўлиниши (Г.А.Б) тўғрисидаги таълимот уч юз йилдан ортиқроқ тарихга эгадир⁸. О.Бозоров таълимотнинг илдизлари узок тарихга – Рим империяси даврига бориб тақалишини айтиб ўтади⁹. XVII асрнинг ўрталарида, бу масала Франциядаги Пор Рояль мактаби вакиллари томонидан жиддий аснода ўрганила бошланди. XVIII асрга келиб, француз тилшунослари М.Бозе ва Э.Кондельяк, XIX аср немис тилшунослари К.Беккер ва С.Герлинглар ҳам ушбу таълимот ривожига муҳим хисса қўшдилар¹⁰.

Концепциянинг эволюцион ривожини Анри Вейль тадқиқотлари билан жадаллашди. Олимнинг 1844 йилда чоп этилган лотин ва грек тилларида сўз тартибининг ўзига хос хусусиятлари (ҳозирги замон тиллари билан қиёсланган ҳолда) тўғрисидаги тезиси XX асрнинг бошларидан то бугунги кунгача давом этиб келаётган гапнинг актуал бўлиниши тўғрисидаги тадқиқотларга туртки бўлди¹¹. Ўнлаб етук олимлар А.Вейль назарияси асосида ўз қарашларини ишлаб чиқдилар. Бирок, энг самарали изланишлар учун дастуруламал бўлган ёндашув Г.Габеленц, В.Матезиус ёки М.А.К.Халлидсй ва уларнинг издошлари илгари сурган назарияларга асосланган бўлиб, улар, гарчи ягона асосга эга бўлса-да, ёндашув нуқтаи назаридан кескин фарқларга эга. Демак, актуал бўлиниш устида тадқиқот олиб борган олимлар уч лагерга бўлинган дейиш мумкин.

Вейлнинг ғоялари дастлаб психологик жиҳатдан талқин қилинди. Грамматик субъект(эга)дан психологик субъектни фарқлаш тушунчаси дастлаб Г.Штейнталь томонидан илгари сурилди ва Г.фон де Габеленц, Г.Пауль, А.Марти, С.Брассаи, Ф.Ф.Фортунатов, А.М.Пешковский ва А.А.Шахматов сингари етук тилшунослар томонидан асослаб берилди ва том маънода ривожлантирилди¹². Хусусан, Георг Фон де Габеленц нутқ предикати сифатида иштирок этадиган биринчи тасаввурни «психологик субъект», психологик субъект ҳақида маълумот берувчи иккинчи тасаввурни «психологик предикат» деб номлайди. Г.Пауль мантикий урғу остидаги бўлакнинг психологик кесим эканлигини ва номаълум нарса ҳақида янги маълумот беришини таъкидлайди¹³. А.М.Пешковский эса маълум жумла контекстдан ажратиб олинган тақдирда, икки ёқлама маънога эга бўлган қурилмага айланишини таъкидлайди. Олимнинг фикрича, психологик эга ва кесимнинг ташки белгиларини аниқлаб берувчи омил фраза урғуси бўлиб, айнан у психологик жиҳатдан беш сўзни белгилаб беради¹⁴.

Гапнинг актуал бўлиниши тўғрисидаги фикрлар В.Матезиус ва Прага тилшунослик мактаби вакиллари томонидан яна ҳам чуқур таҳлил қилинди ва ривожлантирилди. В.Матезиус жумланинг шакли, функцияси ва маъносига

⁸ Саггарова А. Ф. Из истории изучения актуального членения предложения // Молодой ученый – 2014. – №4 – С. 1231-1233.

⁹ Бозоров О. Ўзбек тилида гапнинг коммуникатив(актуал) тузилиши: Филол. фан. номз. ...дис. – Фарғона, 2004. – Б.10.

¹⁰ Қаранг: Бозоров О., Курс. маъба – Б.11

¹¹ Қаранг: Ping A.L. Theme and Rheme: An Alternative Account. – Bern: Peter Lang. 2004. – P.23-24

¹² http://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/lingvistika/SUBEKT.html

¹³ Бозоров О. Ўзбек тилида гапнинг коммуникатив(актуал) тузилиши: Филол. фан. номз. ...дис. – Фарғона, 2004. – Б.11

¹⁴ Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М.: «Языки славянской культуры», 2001. – С. 236-237

асосий эътиборини қаратди¹⁵. Олимнинг таъкидлашича, формал бўлинишнинг асосий элементлари грамматик эга ва кесим бўлса, актуал бўлинишнинг ташкилий компонентлари жумланинг бошланғич пункти ва ядросидир; «психологик субъект», «психологик предикат» терминлари муваффақиятли танланган деб бўлмайди, чунки, биринчидан, гапдаги бошланғич пункт доимий равишда ҳам тема бўлавермайди, иккинчидан эса бу терминлар актуал бўлинишнинг мазкур икки компонентини тўлиқ фарқлаб беришга қодир эмас¹⁶. Матезиус шу йўсинда Г.Габеленц томонидан киритилган психологик эга ва кесим атамаларини рад этди. Матезиус олиб борган тадқиқотлар туфайли чех тилшунослиги сўз тартиби, хусусан, гапнинг актуал бўлиниши тўғрисидаги муаммоли саволларга ечим топишда асос бўлиб хизмат қилувчи бебаҳо меросга эга бўлди.

Г.А.Б. концепцияси ривожини В.Матезиуснинг бир қатор издошлари бўлмиш Я. Фирбас, П.Адамец, П.Сгалл, Е.Гаичова, Й.Филипец, Э.Бенеш, Л.Углиржова каби стук тилшунослар ишларида кўришимиз мумкин¹⁷. Рус тилшунослигида ҳам В.Матезиуснинг қарашлари кенг талқин этилиб, актуал бўлиниш коммуникатив синтаксиснинг асосий масалаларидан бири бўлиб қолди. Масалан, И.П.Распопов, К.Г.Крушельницкая, И.И.Ковтунова, О.А.Лаптева, А.Л.Пумпянский, Т.М.Николаева сингари кўплаб тилшуносларнинг илмий тадқиқотлари бунга мисол бўла олади¹⁸.

Соҳа вакилларида яна бири М.Халлидей гапнинг коммуникатив структураси, унинг таркибий қисмлари, масаланинг нафакат жумла, балки матн кўламидаги хусусиятларини кенг ёритиб берди¹⁹. У гапнинг актуал бўлинишига позиционал нуктаи назардан қарайди ва таъкидлайдики, тема жойлашув ўрнига кўра характерланувчи компонентдир, яъни доим жумлани бошлаб беради²⁰. Халлидей актуаллашиш фақатгина гап сатҳида эмас балки бутун параграф ёхуд матн учун ҳам хос бўлган тушунча сифатида талқин қилиниши керак эканлигини таъкидлайди.

Ўзбек тилшунослари томонидан Г.А.Б. ҳодисасининг ўрганилиш XX асрнинг сўнгги палласига келиб илгари сурила бошлади. К.Ҳайитметов, М.Абдупаттоев, М.Туропова, А.Сафаев, А.Нурмонов ва О.Бозоров каби

¹⁵ Ring A.L. Курс. манба. – Р. 25

¹⁶ Матезиус В. О так называемом актуальном членении предложения // Пражский лингвистический кружок: Сб. статей. – М., 1967. – С.239-245.

¹⁷ Бу ҳақида батафсил қarang: Огненко Е.А. Курс. манба.

¹⁸ Распопов И.П. Актуальное членение предложения. – Уфа: Изд. Башк. Гос. ун., 1961; Крушельницкая К.Г. К вопросу о смысловом членении предложения // Вопросы языкознания. – 1956. – № 5. – С. 55 – 67; Ковтунова И.И. Современный русский язык. Порядок слов и актуальное членение предложения. – М.: Просвещение, 1976. – С.239; Лаптева О.А. Чехословацкие работы последних лет по вопросам актуального членения предложения // Вопросы языкознания. – 1963. – № 4. – С.120-127; Пумпянский А.Л. Информационная роль порядка слов в научной и технической литературе. – М.: Наука, 1974. – С.248; Николаева Т.М. Актуальное членение – категория грамматики текста // Вопросы языкознания. – 1972. – № 2. – С. 48-54.

¹⁹ Halliday, M.A.K. An Introduction to functional grammar. – London: Edward Arnold, 2004. Halliday, M.A.K. Notes on transitivity and theme in English Part 1. // Journal of Linguistics 2. 1967. Halliday, M.A.K. Language structure and language function. – In Lyons, ed.: 1970. – P. 140-165. Halliday, M.A.K. Functional diversity in language as seen from a consideration of mood and modality in English // Foundations of language. 1970. – P. 189-213.

²⁰ Halliday, M.A.K. Notes on transitivity and theme in English Part 1. // Journal of Linguistics 2. 1967. – P.123-130.

тилшуносларнинг ишларида концепциянинг муаммоли масалалари ўзига хос тарзда таҳлил қилинди³¹.

Биринчи бобнинг «Гап семантикасида коммуникатив тузилишнинг аҳамияти» деб номланган иккинчи бўлимида замонавий тилшуносликда гап семантикасининг турли ёндашувлар ва терминлар асосига қурилган талқини, ва уни ташкил этувчи омиллар, шунингдек, гап семантикаси бажарадиган функциялар тизими ва мазкур жараёнда коммуникатив тузилишнинг мавқеи ёритиб берилган. Гапнинг семантик тузилиши умумий тишуносликда асосан пропозитив, модаллик ва коммуникатив аспектига кўра таҳлил қилинади. Тил биринчи ўринда коммуникатив вазифани бажарар экан, мулоқотнинг асоси бўлмиш гапнинг коммуникатив аспекти бошқаларга қараганда муҳимроқ аҳамиятга эгадир. Агар синтактик қурилмалар коммуникатив мақсадни акс этмаса, гап сифатида шакллана олмайди. Маълум берилган жумла муаллифнинг коммуникатив мақсадидан келиб чиққан ҳолда турли информатив бўёқдорлик билан қўлланилиши ва турли коммуникатив вазифани бажариши мумкин эканлиги тегишли мисоллар орқали таҳлил қилинган.

«Гапнинг актуал бўлиниши ташкил этувчи бирликлар» номли учинчи бўлимда коммуникатив компонент таркибидаги семантик бирликлар – тема ва рема, шунингдек, альтернатив атамалар ҳақида сўз юритилади. Гап бўлақларини актуаллаштирувчи асосий ва ёрдамчи воситаларнинг тадқиқот иши учун танлаб олинган таснифи илгари сурилади.

Гапнинг актуал бўлиниши хусусидаги назариянинг, асосан, икки унсури бор: хабарнинг бошланиш қисми (тема) ва асосий, фаол бўлган қисми (рема). Мантикий урғу ҳар доим асосий нуктани ифодаловчи сўзга тушади. Рема гапнинг муҳим таркибий қисми бўлиб, асосий коммуникатив вазифани бажаради, сўзловчи етказмоқчи бўлган ахборотдан иборат бўлади. Шунинг учун ремасиз гап ўз мазмунини йўқотади ва коммуникатив вазифасини бажара олмайди. Тема эса информатив нуктага назардан муҳимлик даражаси юқори бўлмаган вазифани бажарса-да, ремага томон силжиб боришни таъминловчи компонентдир. Тилшунослик тарихида гапнинг коммуникатив компонентлари учун тема-рема тушунчалари ягона қабул қилинган терминлар эмас: тилшунослар томонидан турли хил бошқа атамалар ҳам илгари сурилган. (Қаранг: *1-слова*)

Тадқиқот ишимизда гапнинг актуал бўлиниши тингловчи/ўқувчига маълум ва номаълумлик принципига эмас, балки жумла таркибидаги компонентларнинг коммуникатив вазнига кўра аниқлаш тамойили асос қилиб олганимиз сабабли «тема» ва «рема», реманинг синоними сифатида

³¹ Хайитметов К. Ўзбек тилида гапнинг актуал бўлиниши ва позицияси масалалари. – Тошкент: Фан, 1984. – Б.160.; Хайитметов К. Детерминантлар гапнинг актуал бўлиниши назарияси аспектида//Ўзбек тили ва адабиёти – 1981. – №2 – Б. 27-31. Хайитметов К. Сўзлар тартиби ҳақида//Ўзбек тили ва адабиёти – 1974. – №3 – Б.123-127; Абдунагъоев М. Ўзбек матнида сулсерсинтактик бутунликлар: Филол. фан. номз. ...дис. автореферати. – Тошкент, 1997; Турапова М.Ш. Порядок членов предложения в узбекских говорах: Автореф. канд. дисс. – Ташкент, 1972; Сафаев А. Семантико-синтаксического членение предложения в узбекском языке. – Ташкент: Ўқитувчи, 1997. – С.141; Нурмонов А. ва бошқалар. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. – Тошкент: Фан, 1992. Нурмонов А. Гап ҳақида синтактик назариялар. – Тошкент: Низомий номидаги педагогика институти, 1988. Нурмонов А., Ортиқова Н. Гапнинг логонали тузилиши ва гапни бўлақларга ажратиш тамойиллари//Ўзбек тили ва адабиёти – 2002 – № 3. Нурманов А. Проблемы системного исследования синтаксиса узбекского языка. – Ташкент: Фан, 1982; Бозоров О. Курс манба.

«коммуникатив марказ», шунингдек, реманинг энг муҳим қисмига нисбатан «рема кульминацияси» терминларидан фойдаланиш орқали Г.А.Б. концепцияси бинар эмас, балки тринар тушунча эканлигини исботлашга ҳаракат қилдик. Шу ўринда савол туғилиши табиий: бир ёки икки компонентли гапларда-чи? Таъкидлаган бўлар эдикки, атов ва содда йиғиқ гапларнинг ремаси асосан монокомпонентли бўлақлар билан ифодаланса-да, бу хил ўринларда рема ва унинг кульминацияси бирлашади. Масалан, «Онам келди» жумласини ёзма нутқда хиссий-экспрессивликдан холи бўлган гап сифатида олсак, эга бўлақ тема, кесим эса бир пайтнинг ўзига рема ва унинг кульминациясини бирлаштиради. Сўзлашув нутқида эса, сўзловчининг коммуникатив мақсадига кўра мантикий ёки эмфатик урғу тушган қисмда юқоридаги сингари вазият кузатилади.

Гап бўлақларини актуаллаштирувчи воситалар қиёсланаётган тилларнинг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда нросодик, синтактик лексик-стилистик ва морфологик тизимда таҳлил қилинди. Мазкур воситалар асосий ва ёрдамчи (факультатив) актуаллаштирувчилар сифатида тартибга келтирилди, чунки актуал бўлиниш контекст тақозоси билан юзага келиши ва қиёсланаётган тилларнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб, турли миқдор ва муҳимлик даражасига эга бўлганлиги сабабли ўзига хос ўхшашликлар, фарқлар ва эврилишлар билан қўлланилади. Ўзбек ва инглиз тилларида интонация ва сўз тартиби актуаллаштиришни ифодаловчи асосий воситалари бўлиб, қолган воситалар мазкур функцияни мана шу асосий воситалар сояси остида амалга оширадилар.

Гапнинг актуал бўлиниши бирликлари сифатида икки асосий компонент (тема ва рема)ни олсак-да, юқорида айтиб ўтганимиздек, рема гуруҳини ҳам ўз навбатида қисмларга бўлиш тамойили билан ёндашмоқдамиз, яъни реманинг энг фаол қисмини «кульминация» сифатида ажратмоқдамиз. Демак, бизнинг талқин бўйича жумла бирликлари коммуникатив жиҳатдан фаоллиги ёки Я.Фирбас таърифи билан айтганда, динамиклиги паст, юқорирок ва энг юқори пунктларга бўлиб таҳлил қилинади. Тадқиқот ишимизда темага нисбатан баъзи тадқиқотлардан фарқли ўлароқ, позиционал ёндашишдан йирокмиз²². Таҳлилларимиз шуни кўрсатдики, тема, тўғри, кўпинча гап пропозициясида келади, бироқ ҳар доим ҳам шундай эмас, чунки коммуникатив вазни энг кам бўлган бўлақ тил қонуниятлари ва сўзловчи/муаллифнинг коммуникатив мақсадига кўра турли ўринларда келиши ҳам мумкин. Шу жиҳатдан Я.Фирбаснинг актуал бўлинишга коммуникатив динамизм тамойили бўйича ёндашуви тарафдоримиз²³. Тадқиқот ишимиз диққат маркази рема, бироқ рематик прогрессияда когезияни таъминлашда тема ҳам катта аҳамиятга эга, чунки матн бўлақларининг бир-бирига мантикий боғлиқлиги, шунингдек, тадрижийлигини таъминловчи компонент айнан темадир. Зеро, нутқнинг, хоҳ оғзаки, хоҳ ёзма шаклда бўлсин, равонлиги, мантикий уйғунлиги

²² Халлидей М.А.К. қарашларида жумла темасига нисбатан нозиционал ёндашув кучли. Унинг талқини бўйича тема гапнинг бошланғич пункти. Қаранг: Halliday, M.A.K. An Introduction to functional grammar. – London: Edward Arnold, 2004. – P.79-85

²³ Батафсил: Firbas J. On the concept of communicative dynamism in the theory of functional sentence perspective. //Sbornik prací filosofické fakulty Brněnské university studia mnora facultatis philosophicae universitatis Brunnensis. 1971. – P.135 – 144

коммуникациянинг самарали амалга ошишини таъминловчи омилдир. Информация оқимининг темадан рема томон силжиб бориши матнда кўзланган хабарнинг мақсадга мувофиқ тарзда етказиб берилиши учун муҳимдир. Тема-рема ўртасидаги ахборот алмашишини таъминловчи мазкур жараён тематик прогрессия деб аталади²⁴. Тематик прогрессия (ТП) концепцияси биринчи марта 1969 йилда чех тилшуноси Ф.Данеш томонидан илгари сурилган²⁵. ТПнинг кўплаб моделлари мавжуд бўлса-да, Ф.Данеш томонидан ишлаб чиқилган намуна амалий жиҳатдан энг самаралиси ҳисобланади. Мазкур ёндашув матнда информация оқимини тартибга солишнинг функционал изоҳи деб қабул қилинган. Ф.Данеш фикрича, матн етказиб бераётган ахборотнинг қайси тартибда ташкил топиши ТП орқали аниқланади.

«Ҳозирги замон ўзбек тилида гап бўлақларини актуаллаштирувчи воситалар таҳлили» деб номланган иккинчи боб просодик, синтактик, лексик-стилистик ва морфологик актуализаторларнинг ўзбек тилида ўзига хос хусусиятлари ва коммуникатив жиҳатдан аҳамияти масалаларига бағишланади.

Интонация деярли барча тилларда гапнинг коммуникатив марказини ажратувчи асосий восита бўлиб, гапга хос бўлган универсал хусусият ҳисобланади²⁶. Гап бўлақларини актуаллаштирувчи бошқа воситалар ҳамиша интонация билан уйғунликда фаоллашади. Интонация гапни информатив жиҳатдан қай даражада юкланганлигини кўрсатиб берувчи, сўзловчининг ахборот беришдаги коммуникатив мақсади, кайфияти, хабар мазмуни ва тингловчига нисбатан муносабатини белгиловчи маркер ҳисобланади. Масала устида изланиш олиб борган олимлар интонация қандай коммуникатив вазифа бажариши тўғрисида турли қарашларни илгари сурганлар. Хусусан, Ж.Д.Уэллс интонациянинг муносабатни характерлаш функцияси, грамматик, дискурсив, коммуникатив, психологик, индексив функцияларни ажратиш кўрсатади²⁷.

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, ўзбек тилида актуаллашган бўлак кесимнинг олдида туради; мантикий урғу ҳам ўз-ўзидан параллель равишда айнан шу бўлакка тушиб, гапда фикрий жиҳатдан аҳамиятли бўлган элементни ажратиш учун хизмат қилади; мантикий урғули бўлакнинг урғули бўғини мелодикаси билан ҳам характерланади: у тон жиҳатдан одатдагидан ё баландроқ, ё пастрок бўлади²⁸.

Эмфатик урғу моҳияти сўзловчининг маълум нутқий вазиятдаги ўз тингловчиси диққатини маълум ифодага жалб қилиш ниятида ифода элементларидан бирини узоқроқ ва юқори тон билан талаффуз қилишдан

²⁴ Eggins S. An Introduction to Systemic Functional Linguistics. – London: Pinter Publishers, 1993. – p.56.

²⁵ Dancš, F. Functional sentence perspective and the organization of the text. Papers on Functional Sentence Perspective. – Prague: Academia, 1974. – p. 106-128.

²⁶ Шу уринда деярли сўзга эътибор берилсин, чунки просодик воситалар ҳамма тилларда ҳам гапнинг коммуникатив курилишида роль ўйнамайди. Батафсил: Song S. Modeling information structure in a cross-linguistic perspective (Topics at the Grammar – Discourse Interface 1). – Berlin: LanguageScience Press, 2017. – P. 46.

²⁷ Wells J. C. English Intonation PB and Audio CD: An Introduction. – Cambridge University Press, 2006 – P.11.

²⁸ Бозоров О. Кўрсатма – Б. 65.

иборатдир²⁹. Ўзбек тилида эмпфаза олган бўлак куйидаги просодик воситалар орқали актуаллашади:

1. Пауза орқали. Одатда паузадан кейинги бўлак актуаллашади. Масалан:³⁰
Шунда...//кутилмаган ҳодиса/ руй берди. (Ҳошимов Ў.)

2. Сўзни бўғинларга ажратиб талаффуз қилиш орқали: *Ла-қаб-чи!-//бўйинини чўзиб, бошини силкитиб деди// бола.* (Тўхтабоев Х.)

3. Сўз таркибидаги унлини чўзиш орқали: *Менинг ўғлим// хў-ўп орзу-ҳавасли чиқди-да./ барака топгур!* (Тўхтабоев Х.) Бирок, унлининг чўзилиши актуаллашмаган бўлак(тема)нинг фокуси (марказини) кўрсатишда қўлланилиши ҳам мумкин: *Бундан кў-ў-ўп йиллар аввал//бир нарсадан қаттиқ изтиробга тушдим.* (Ҳошимов Ў.)

4. Унлини кучли талаффуз қилиш (унлига зарб ургуси бериш) билан; бунда реманинг кульминациясига ишора қилинади: *У ўзига//янги телефОн олганмиш!* (порозилик ёки таъкид оханги)

5. Ундошни жуфтлаш билан: – *Эшшак...// – деб қўшимча қилиб қўйди.* (Тўхтабоев Х.)

6. Оханг орқали гапнинг мақсад мазмуни (дарак, сўрок, ундов) ўзгаришидан ташқари турли эмоционал ҳолатлар ифода этилиб, маънони кучайтириш, бўрттириш орқали актуаллаштиришга хизмат қилади³¹.

Сўзлар тартибининг синтактик ва актуал тузилиш сатҳларидаги роли бир хил эмас – синтактик функция коммуникатив функцияга тобедир³². Ўзбек тилида сўз тартиби эркин бўлганлиги сабабли, унинг коммуникатив функцияси деярли барча контекстда устун ҳисобланади, яъни хабар мазмунидаги информатив марказни белгилаб беради, шунингдек, жумлага эмоционал бўёқдорлик бериш каби услубий вазифани ҳам бажаради: кесим гап сўнгида келиб, хабарнинг мазмуний ва грамматик таянч нуқтаси ҳисобланади. Бошқа барча бўлаклар кесимнинг «бўш ўринларини» тўлдириб, унга нисбатан маълум вазиятда келади³³. Грамматик сатҳда сўз тартиби эркин ҳисоблангани билан, коммуникатив сатҳ нуқтаи назаридан бундай дея олмаймиз – ҳар қандай жумланинг коммуникатив маркази кесимдан аввал жой олади ва интонация билан ҳамоҳанг актуаллашади:

Анвар //бувисини кўргани /касалхонага борди (ўрин ҳолининг актуаллашуви); *Анвар// касалхонага /бувисини кўргани борди* (мақсад ҳолининг актуаллашуви); *Бувисини кўргани// касалхонага/ Анвар борди* (эганинг актуаллашуви)

Содда йиғиқ гапларда синтактик шакл коммуникатив тузилиш билан уйғунлашади, яъни жумла эгаси – тема, кесими – рема билан мос келади, бироқ бундай гапларда сўз тартибининг актуаллаштириш функцияси пасаяди ва коммуникатив марказ интонацияга мувофиқ белгиланади: *Турон амаки// йиғлаб*

²⁹ Курс.асар – Б. 66.

³⁰ Барча мисол тариқасида олинган гапларнинг актуал бўлиниши куйидагича ифодаланади: икки таёкча(//)темадан ремага томон силжиш ёки аксннча, рема гуруҳи эса тўқ шриффт билан, кўрсатилади.

³¹ Иминов М., Нуъмонов Г., Бобохонова Д.: Курс.асар – Б.48.

³² Ковтунова И.И. Современный русский язык. Порядок слов и актуальное членение предложения. – М.: Просвещение, 1976 – Б.12.

³³ Усмонова Х. Ўзбек тилидаги гап бўлакларининг позицияси тадқиқи. – Т:Фан, 2005. – Б.9

юборди. (Тўхтабоев Х.) Содда ёйиқ гапларда эса сўз тартибининг коммуникатив-стилистик вазифаси ортади, актуал бўлак аксарият ҳолатда кесимдан олдинги ўринга қўйилади, жумладан, эга ҳам: *Тўйга// нуқул солдатлар, офицерлар/ келганмиш.* (Ҳошимов Ў.)

Актуаллашган эга ёки тўлдирувчи ҳам кесимдан олдинги позицияга ўтади ва ўз навбатида, коммуникатив марказ таркибига киради. Катъий тартибдаги ҳоллар кесим билан зич семантик-грамматик алоқага киришади ва ўз ўрнини ўзгартирмайди. Эркин тартибдаги ҳол эса гапнинг турли позицияларида кела олади³⁴.

Бўлаклари инверсияга учраган гаплар тўғри тартибдагига караганда кўпроқ ажралиб туради ва ўзига кўпроқ диққатни жалб қилади³⁵. Сўзлашув нуткида сўзловчи суҳбатдош учун энг зарур деб билган маълумот, муҳим нарса-ҳодисани олдин, унга зарур бўлмаган маълумотларни, қўшимча изоҳларни кейин айтади³⁶. Сўзловчи нутқ жараёнида гапнинг маълум бўлагини алоҳида таъкидламоқчи, тингловчи/ўқувчи диққатини ўшанга жалб этмоқчи, эга томонидан бажарил(ма)ган иш-ҳаракатнинг муҳимлигини эслатмоқчи бўлганда эга ва кесим инверсиясидан фойдаланади. Бунда гапнинг грамматик табиатини ўзгариши ҳам мумкин: дарак гап ундов гапга айланади. Бундай гапларда ҳам дарак, ҳам ундов маънолари коришган бўлади. Йиғиқ от кесимли гапларда эса кесимга, кесим эгага ёки сўз бирикмаси ганга айланиши мумкин: *Тинчлик – бахт; Бахт – тинчлик.*

Иккинчи даражали бўлак инверсияси ҳам юкоридаги хусусиятларга эга, бироқ бунда гапнинг грамматик табиати ўзгармайди: алоҳида аҳамият берилган бўлак кесим ёнига кўчирилади ҳолос: *Бувим сизни кўриш учун// Тошкентга келибди; Бувим Тошкентга// сизни кўриш учун келибди* каби.

Инверсия, айниқса, буйруқ гапларда ҳам жуда фаол ва самарали восита ҳисобланади. Буйруқ гапларнинг марказий қисми бўлмиш предикат гап бошига чиқиб, актуаллашади: *Ур,// номард қўшимчани!* (Ғафур Ғулом)

Такрор (редупликация) ҳам гапнинг структур-семантик ва коммуникатив тузилишида муҳим роль ўйнайдиган восита ҳисобланади³⁷. А.А.Реформатский таъкидлашича, редупликация кўпчилик тилларда ахборотни кучайтириб етказиш воситаси ҳисобланади³⁸. Редупликация қуйидаги кўринишларда учраши мумкин бўлган жуда кенг қамровли тушунчадир:³⁹ сўз таркибидаги маълум унли товушни чўзиш ёки ундошни қаватлаш орқали актуаллаштириш: *Йў-ў-ўқ! Ке-е-ел! Аҳҳмоқ!*

сўз таркибидаги аффиксининг жуфтланиши: *болажоним-болажонгинам-болажонгинам ўзимнинг...*; бутун сўзнинг такрорланиши. Бу ҳам контекст

³⁴ Мусаев А.С. Ўзбек сўзлашув нутқи услубида гап бўлакларининг тартиби. Филол. фан. номз. ...дис. – Самарканд, 2000. – Б.28

³⁵ Кўрс.асар – Б.29.

³⁶ Кўрс.асар – Б.30.

³⁷ Букатникова С. Д. Редупликация в современной лингвистике // Наука RASTUDENT.RU. – 2014. – № 4 (04 – 2014) / [Электронный ресурс] – Режим доступа. – URL: <http://nauka-rastudent.ru/4/1280/C.3>

³⁸ Қаранг: Локман Б. Структура и семантика редупликации в Турецком и Таджикском языках: Дисс. ... канд. филол. наук. – Душанбе – 2015 – С.15

³⁹ Букатникова С. Д. К вопросу о классификации редупликаций // «Молодой ученый». – 2014. – № 4 (63) – С.60.

талабига кўра рема кўрсатгичи сифатида қўлланилиши мумкин: *тез-тез, сўлим-сўлим*; маълум синтактик қурилманинг такрорланиши эса актуал бўлиниш учун жуда муҳим воситалардан биридир: *Йигилишига// оммавий равишида таклиф этилди. Те-лефонда// таклиф этилди. Оғизма-оғиз// таклиф этилди. Ботир фирқа// телефонда таклиф этилди. Шахсан// таклиф этилди!* (Т.Мурод)

Мазкур бўлимда, шунингдек, такрорнинг турли сўз туркумларида қандай намоён бўлиши ва коммуникатив сатҳда бажарадиган вазифаларига ҳам батафсил тўхталиб ўтилиб, улар орасида равиш ва феъл редупликацияси деярли ҳар доим рема индикатори вазифасини бажариши таъкидланган. Синтактик редупликация фоно-морфологик ва лексик такрорлардан кўра кенгрок тарқалган усул бўлиб, ўзбек тилида сўз тартибининг эркинлиги ҳисобга олинса, синтактик такрорнинг коммуникатив тузилишда роли бекиёсдир: *Тинчлик// тасаддуқ// тинчлик!...* (Ғафур Ғулом); синоним такрорлар хабар мазмунига экспрессивлик беришдан ташқари, уни кенгайтириш, батафсиллаштириш хусусиятига ҳам эга эканликлари билан аҳамиятлидир: *Мана// ун йиллар ошдики.// Комиссар// танҳо... Битта ўзи!* (Ҳошимов Ў.)

Гапнинг коммуникатив тузилишида **интенсификаторлар** ҳам сезиларли аҳамиятга эга. Улар одатда просодик воситалар билан бирга қўлланилиб, хабар мазмунига қўшимча эмоционал-экспрессивлик ва интенсивлик юклайди⁴⁰. Интенсификаторлар актуал бўлакнинг абсолют белгиси бўлмаса-да, рема гуруҳи таркибида келганда хабар кульминациясини кўрсатиши билан ажралиб туради. Ўзбек тилида уларнинг қуйидаги турлари актуализатор вазифани бажаришлари мумкин:

даража-ўлчов равишлари: *энг, ўта, жуда, роса, бениҳоя, беҳад, ниҳоятда, бағоят, буткул, батамом, тўлиқ, узил-кесил, обдон, гоят(да), арангва* ҳ.к.; **сон+лаб, -ларча** аффикси колипидаги катта миқдорни билдирувчи қурилмалар. Бунда фикр юритилаётган миқдор бўрттирилиб, экспрессия билан ифодаланади, масалан, *ўнлаб, юзлаб, минларча*: **ҳисоб сўз+лаб** аффикси орқали ясалган ва ҳажм, миқдор, вақт, масофа, вазн ва ҳ.к. каби ўлчовнинг меъёрдан ортик даражаси учун қўлланиладиган қурилмалар, масалан: *тонналаб, нақирлаб, ҳовучлаб, йиллаб*, ва ҳ.к.; **қиш-кизил, ғирт, ўлғудай, ўларча, ўта кетган, учига чикқан, тоза+от, равиш, феъл** қурилмали бирикмалар сўзлашув нутки услубига хос бўлиб, хабар мазмунига ижобий ёки салбий эмоционал бўёқдорлик бериш учун қўлланилади: *Шунингдек, нақ/нақд, айниқса, атиги, бор-йўғи, харгиз, сира, мутлақо, зинҳор, ҳеч, аслокаби ёрдамчилари, ўзлик олмошлари, шунингдек, модал сўзлар* ҳам актуализаторлар сифатида тегишли мисоллар орқали таҳлил қилинган.

Гап коммуникатив структураси **стилистик воситалар** билан яна ҳам серкирра ва таъсирчан характерга эга бўлади. Стилистик фигуралар нуткни таъсирли ва жозибали қилиш билан бирга, фикрни тингловчига тез ва осон етказиш имкониятини туғдиради. Улар ёрдамида ҳосил қилинган нутк шакллари жарангдорликка мойил бўлади, шунинг учун ҳам уларни луғавий-

⁴⁰ Қаранг: Балли Ш. Французская стилистика. – М., 1961. – С. 195-196; Гальперин И.Л. Текст как объект лингвистического исследования. – М., 1981. – С. 271.

логик урғули нутк деб аташ ҳам мумкин⁴¹. Мазкур бўлимда гап бўлақларининг актуаллашувида маълум даражада аҳамият касб этувчи стилистик фигуралар ва троплар таҳлил қилинади. Хусусан, **градация, гипербола, литота, шунингдек, метафора ва ўхшатиш** каби воситаларнинг коммуникатив жиҳатдан хусусиятлари таҳлил қилинади.

Морфологик воситалар бўлимида юкламалар, мажҳул нисбат ва сифат даражалари актуал бўлиниш нуктаи назаридан таҳлилга тортилган. Хусусан, юкламаларнинг гап мазмунига ҳар хил кўшимча маъно киритиб, айрим гап бўлақларини кучайтириш орқали актуаллаштириш учун хизмат қилиши⁴² адабий асарлардан олинган тегишли мисоллар орқали кўрсатиб берилган. О.Бозоров таъкидлашича, юкламалар коммуникатив нуктаи назардан дсактуализатор ва актуализатор юкламаларга бўлиш мумкин. Дсактуализатор юкламалар тема индикатори вазифасини бажаради. Актуализатор юкламалар эса маптийки ёки эмфатик урғу билан бирга ремани ёки реманинг коммуникатив маркази ҳисобланган элементни (ядросини) ажратиб кўрсатиш учун хизмат қилади⁴³. **-а, -да, -ку, -у / ю /, -оқ / ёқ /, -чи, -гина, на... на, тугул, фақат, холос, ҳатто** каби юкламалар шулар жумласидандир.

Гапда муайян нисбат категориясининг танланиши ҳам бевосита коммуникатив мақсад билан боғлиқ. Зеро, нисбат моҳиятида мавжуд бўлган феълнинг субъект ва объектга муносабатини ўзгартириши, субъект табиатини белгилаш каби хусусиятлар унинг актуал бўлиниши билан алоқадор эканлигини кўрсатади. Бир қарашда феълнинг пассив шаклининг танланиши логик субъект ҳақидаги маълумотнинг ноактуаллиги билан боғлиқдек туюлади⁴⁴. Масалан: *Тажриба// ўтказилди, шунинг учун// бу ердамиз*. Бирок конструкцияга логик субъектни грамматик объект сифатида киритилиши коммуникатив планни бутунлай ўзгартириши мумкин:⁴⁵ *Тажриба// биз томонимиздан ўтказилди, шунинг учун бу ердамиз*. Бу ўринда гапнинг коммуникатив маркази «биз томонимиздан», яъни грамматик тўлдирувчидир.

Сифатлардаги даража кўрсаткичлари кўпинча объектив борлиққа нисбатан субъектив муносабатни ифодалайди. Сўзлашув услуби нутқида сифатлар редупликацияси ва айрим сифат интенсификаторларининг ҳам даражанинг ортиқлиги ёки ўта юкорилигини кўрсатган ҳолда, актуализатор сифатида қўлланилишини таъкидлаш жоиздир: *қип-қизил, кап-катта, бўм-бўш*, ва х.к.; Шунингдек, *«гирт, ўлғудай, ўларча, ўта кетган+салбий буюқдорликка эга бўлган сифатлар», «бирим, хўп, роса, зап, ёмон(ҳам)+салбий ёки ижобий сифатлар», «тим, тўқ+ранг билдирувчи сифатлар», «сифат+...дан суффикси+сифат»* қурилмаси орқали сифатни такрорлаш орқали ҳам муайян бўлақ актуалланиши мазкур бўлимда тегишли мисоллар

⁴¹ Ўсаров Н.К. Қўшма гаплар умумий стилистикасининг муаммолари: Филол. фанл. номз. ...дисс. – Андижон, 2004. – Б. 86.

⁴² Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Т.: Ўқитувчи, 1975. – Б.249.

⁴³ Бозоров О. Кўрс.асар – Б.102.

⁴⁴ Сулейманова К. И. Морфологик бирликлар системасида нисбат категориясининг ўрни: Филол. фанл. номз. ... дисс. – Фаргона, 2004. – Б.93.

⁴⁵ Сулейманова К. И. Кўрс. асар – Б.94.

орқали далилланган: *Нон// чучукдан-да чучук бўлди. Нон// шириидан-да шириин бўлди.* (Т.Мурод)

Диссертациянинг учинчи боби «**Ҳозирги замон инглиз тилида гап бўлақларининг актуаллаштирувчи воситалар таҳлили**» деб номланади. Мазкур бобда интонация ва сўз тартиби билан бир қаторда артикль, интенсификаторлар, сифат даражалари, мажҳул нисбат ва турли стилистик воситаларнинг мулоқотда коммуникатив-прагматик жиҳатдан ўзига хос хусусиятларини таҳлилга тортилган.

Инглиз тилида сўз тартибининг эркин эмаслиги гапнинг актуал бўлишида **просодик воситаларни** яна ҳам муҳим поғонага олиб чиқади. Жумла таркибидаги сўзларга урғунинг даражаланиб тушишини силсиласи уларнинг нисбий муҳимлик даражасидан келиб чиқади, яъни энг актуал бўлак энг кучли урғу билан талаффуз қилинади. Мантқиқий урғу жумланинг семантик планига алоқадор бўлса, эмфатик урғу хиссий-экспрессив жиҳатига тегишли хусусият ҳисобланади⁴⁶. Эмфаза инглиз тилида (1) маълум товушни чўзиш (2) маълум бўғинга тегишли урғуни кучайтириш, (3) оҳанг ёки юқоридагиларни уйғун гарзда қўллаш орқали амалга оширилади⁴⁷. Инглиз тилида эмфазанинг асосий икки тури бор:⁴⁸ зидлов (контраст) эмфазаси ҳамда интенсификатор (кучайтирув) эмфаза. Зидлов эмфаза аввал тилга олинган маълум сўзга тамомила зид бошқа бирини ажратиб кўрсатади ёки тингловчи/ўқувчи учун бутунлай янги ёки кутилмаган хабар учун қўлланилади. Интенсификатор эмфаза эса белги-хусусиятни кучайтириб, керак бўлса, бўрттириб кўрсатиш учун қўлланилади, шунинг учун ҳам ҳар қандай сўз туркуми кучайтирув эмфазани олади дея айтолмаймиз, мазкур турнинг нутқда қўлланилиши сифат-хусусиятни билдирувчи сўзлар туркумлариаро чегараланган, масалан, сифат, равиш, миқдорни билдирувчи отлар ва феълларнинг баъзи турлари⁴⁹. Тингловчи диққатини маълум сўзга кучлироқ тортиш, ўша бўлакнинг нақадар муҳим эканлигини ажратиб кўрсатиш учун пауза, шунингдек, алоҳида-алоҳида ҳарфлаб талаффуз қилиш тенденцияси ҳам мавжуд: *He// brought a parrot to me. Can you //imagine that? «P-A-R-R-O-T»*

Инглиз тили аналитик тиллар оиласига мансуб бўлганлиги сабабли, маълум бўлакнинг гапдаги **тартибини** керакли грамматик ўзгаришларсиз амалга ошириб бўлмайди. Инглиз тилида сўзнинг катъий тартиби гап бўлақларини актуаллашиш имкониятларини ўзбек тили билан қиёслаганда, анча пасайтиради, зеро инглиз тилида, ҳар қандай гап бўлагининг маълум позицияси бор⁵⁰. Дарак гапларда сўз тартиби *эга-кесим-тўлдирувчи-вазият ҳоли- ўрин ҳоли- пайт ҳоли* – каби катъийлашади. Экспрессивликдан ҳоли бўлган нейтрал гапларда, хусусан, илмий услубда, реманинг кульминацияси одатда гап сўнгида қўйилади⁵¹: Нисбатан экспрессивликка эга бўлган гапларда

⁴⁶ Шевякова В.Е. Современный английский язык. Порядок слов, актуальное членение, интонация. – М: Наука, 1980. – С.65.

⁴⁷ Jones D. An outline of English phonetics. – Cambridge: W. Heffer & Sons LTD, 1962. – P. 297.

⁴⁸ Курс.асар – P.298.

⁴⁹ Курс.асар – Б.7.

⁵⁰ Шевякова В.Е. Курс. асар – С.41.

⁵¹ Курс.асар – С.70.

эса тема ва реманинг гапдаги ўрни гапнинг кайси бўлаги актуаллашаётганига караб белгиланади.

Инглиз тилида **инверсия** сўзлар тартибини икки хил модель асосида ўзгартириш йўли билан қўлланилади: гап кесимини тўлиқ эгадан олдинги позицияга қўйиш орқали. Бу вазиятда эга актуаллашади. Масалан: *There on the tiny stoop* (ўрин холи)// *sat*(кесим) *Pecola*(эга) *in a light red sweater and blue cotton dress* (Morrison T.): Бундай турдаги инверсия инглиз тилида кенг тарқалган дея олмаймиз. Гап кесимини қисман эгадан олдинги ўринга қўйиш орқали тартибни ўзгартириш нисбатан (ҳам ёзма, ҳам сўзлашув услубида) кенг тарқалгандир. Бундай вазиятда, кесимга тегишли ёрдамчи ёки модал феъл эга олди позициясида, кесимнинг қолган қисми эса эгадан кейин жойлаштирилади. Инверсиянинг мазкур кўриниши «қисман инверсия» деб аталади:⁵² «*Not until the seventeenth century did* (Ёрдамчи феъл) *the fork* (Эга) *appear* (Кесим) *in England*» (Petroski H. The Evolution of Useful Things)

Мазкур бўлимда, шунингдек, инверсияда ифодаланиши мумкин бўлган бошқа унсуларга (инкор-чегаралов равишлари, ўрин холи ва тўлдирувчи, тўсиқсиз эргаш гаплар инверсияси) хос хусусиятлар тўғрисида ҳам сўз юритилади.

Клефт гаплар кесимдан бошқа бўлақларни актуаллаштириш учун қўлланилади. Я.Г.Тестелец клефт гапларга «...бош гап қисми бутунлигича рема, тобе қисм эса тема ҳисобланган мураккаб қўшма гапларнинг (эргашган қўшма гапларнинг) ўзига хос кўринишидир. Бош гап пропозицияси – **клефт гаплар**, **постпозицияси эса псевдо-клефт гапларни вужудга келтиради**», – дея таъриф беради⁵³. Клефт гапнинг актуаллашган бўлагини гап бошига жойлаштириш интенсив равишда ажратиб кўрсатиш имкони ҳамда зидлов муносабатни ифодалаш усули ҳамдир⁵⁴. Псевдо-клефт гапларда эса, аксинча, актуал бўлақ тема гуруҳидан сўнг жой олади; Бирок псевдо-клефтларнинг соф клефт гаплардан бир устун томони бор – гарчи рема мазкур қурилмаларда гап постпозициясида бўлса-да, Wh-қисмга маълум даражада фокус тушади⁵⁵, яъни информатив жихатдан бундай гаплар кучлироқ юкланган дейишимиз мумкин.

Гап бўлагини актуаллаштирувчи энг кенг тарқалган **стилистик-экспрессив** воситалардан бири инглиз тилида ҳам, шубҳасиз, **такрор** ҳисобланади. Мазкур бўлим такрорнинг **содда такрор, анафора, эпифора, анадиплосис, плеонизм/тавтология, параллель конструкциялар, синонимик такрор** каби кўринишлари ва уларнинг актуал бўлинишдаги мавқеи масаласи таҳлилига бағишланган.

Рема таркибида келган **интенсификатор** реманинг кульминацион нуктасини ифодалаши билан ажратувчи маркер ҳисобланади. И.Туранский тузилишига кўра уларни аффикслар, маъно кучайтирувчи сифатлар ва равишлар, феълларнинг синонимик каторда қўлланилиши, квантор сўзлар ва

⁵² Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка. – М: Изд. иностр. лит., 1957. – С. 71.

⁵³ Тестелец Я.Г. Введение в общий синтаксис. – Российский государственный университет, 2001. – С. 446.

⁵⁴ Jespersen O. Analytic Syntax. – Chicago: University of Chicago Press. 1984. – P. 73.

⁵⁵ Biber D. Conrad S. Leech G. Student grammar of spoken and written English. – L.: Longman. 2003. – P. 421.

фразеологизмларга ажратади⁵⁶. Инглиз тилида нутқда нисбатан кенг тарқалган кучайтирув актуализатор префикслари *hyper-*, *over-*, *super-*, *ultra-*, *mega-*, *magni-*, *macro-* ҳисобланади. Д.Болинджер интенсификаторларни **эмфасайзерлар** (*actually*, *certainly*), **эмплифаерлар** (*entirely*, *deeply*, *extremely*), **даунтонерлар** (*quite*, *rather*, *slightly*), **аппроксиматорлар** (*almost*, *nearly*, *as good as*) бир неча турларга ажратади⁵⁷: Интенсификаторларнинг гапда қўлланилиши рема гуруҳининг абсолют белгиси эмас – актуаллаштирувчи бошқа доминант воситаларнинг (интонация, сўз тартиби) улар билан бирга қўлланилиши гапнинг коммуникатив марказини кўрсатиши мумкин.

Юкламалар масаласига келадиган бўлсак, инглиз тилида юкламалар миқдор жиҳатидан ўзбек тили каби бой эмас. Айнан реманинг кўрсаткичи сифатида хизмат қилувчи юкламалар каторидан биринчи ўринда «lot» жой олади. Шунингдек, «only», «just», «merely», «barely», «solely» каби айирув-чегаралов ва «even» кучайтирув юкламалари⁵⁸ ҳам реманинг кўрсаткичи сифатида эътироф этилиши мумкин, чунки улар маънони бўрттириш хусусиятига эгадирлар.

Стилистик фигуралар ва тронлар орасида градация гапнинг айнан рема гуруҳи таркибидан жой олиб, муайян бўлакни интенсив равишда юқорига ёки куйига даражалаш орқали актуаллаштириш хусусиятига эга бўлиб, даражаланишнинг энг сўнгги кўрсаткичи реманинг кульминациясини кўрсатади. **Гипербола** эса образни бўрттиришга, шу орқали таъсир кучини оширишга хизмат қилса,⁵⁹ литотанинг кўш инкор шаклдаги курилмалар орқали бўлишлиликни ифодаловчи тури коммуникатив жиҳатдан аҳамиятлидир. Гап таркибида муайян инкор сўзнинг (масалан, инкор равишлари, олмошлар ва ҳ.к) қўлланилишининг ўзиёқ ремага ишора беради, икки ёки ундан ортиқ инкорнинг бир жумла таркибида мавжудлиги эса нафақат ҳиссий-экспрессивликни оширади, балки сўзловчи/муаллифнинг коммуникатив мақсади айнан ўша инкор формадаги ахборот эканлигини кўрсатади. Мазкур бўлимда шунингдек, **эллipsis**, **метафора**, **ўхшатиш** каби стилистик воситаларнинг актуал бўлинишида тугган ўрни ва ўзига хос жиҳатлари тегишли мисоллар воситасида ёритиб берилган.

Артикль коммуникатив жиҳатдан аҳамиятли категория ҳисобланади. Артикль категориясига эга бўлмаган тилларда аниклик ёки ноаниклик бошқа грамматик категориялар, хусусан, келишиқ қўшимчалари орқали ифодаланиши мумкин⁶⁰. Масалан, ўзбек тилида нафақат келишиқ қўшимчалари, балки маълум вербал воситалар (*бир. ҳалиги* каби) бу мақсадга хизмат қилади⁶¹. Дунё тилларида артикльнинг коммуникатив функцияларини ҳисобга олмасдан туриб, талабга жавоб берадиган ва муаллифнинг информатив мақсадини тадрижий етказиб берадиган таржимани амалга ошириш мумкин эмас, чунки, жумла таркибида тема ва реманинг жойлашуви маълум тилдан бошқасига ўтаётганда

⁵⁶ Кўрс.асар – С.80.

⁵⁷ Bolinger D. Intensification in English / Language sciences. – 1971 – №16 – P.1-5

⁵⁸ Айрим кучайтирув юкламалари интенсификаторлар сифатида таҳлил қилинди

⁵⁹ Ҳомидий Х. ва бошқ. Кўрс.асар – Б. 110.

⁶⁰ Маслов Ю.С. Указ. соч. – С.160.

⁶¹ Шаҳобиддинова Ш. Ўзбек тили морфологияси. – Андижон, 2012 – Б.130.

ногўғри тус олиши мумкин⁶². Масалан: *A woman dressed in black// was approaching to the harbor* – *Кўрфазга қора кийинган бир аёл яқинлашиб келмоқда эди.* (Изоҳ: агар таржима мазкур қонуниятни ҳисобга олмасдан, тартибсиз равишда «*Қора кийинган аёл кўрфазга яқинлашиб келмоқда эди*» кабилида амалга оширилса, тема ва рема гуруҳининг ўрни алмашиб қолади, натижада, муаллифнинг коммуникатив мақсадини кўзда тутмаган таржима вужудга келади)

Инглиз тилида ноаниқ артикль билан ифодаланган бўлак ёки бирликдаги саналмайдиган отнинг артикльсиз келиши гапнинг коммуникатив маркази бўлмиш ремани ҳосил қилса, аниқ артикль тингловчи/ўқувчига маълум информация ҳисобланган тема гуруҳининг белгиси ҳисобланади. Бироқ, бу шартли кўрсаткич, чунки, артикльнинг қандай функцияни бажараётгани, авваламбор, гап кетаётган ситуациядан ва, албатта, информация оқимининг қайси йўналишда берилаётганидан келиб чиқади. Маълум вазиятларда, масалан, турғун бирикмаларда артикль шунчаки грамматик-синтактик вазифада келиб, қайси тури ишлатилаётганидан қатъий назар тема ёки рема гуруҳи таркибида бўлиши мумкин. Масалан, қуйидаги мисолда аниқ артикльнинг қўлланилиши актуал бўлакни ифодаламоқда: *They// came in the morning.*

Артикль жуда ҳам кенг қамровли тил унсури бўлгани туфайли ҳам, гапда турли синтактик, коммуникатив, контекстуал вазифаларни бажаради. Коммуникатив табиати жиҳатидан тема ва ремани ажратувчи восита сифатида ўйнайдиган роли шунинг учун ҳам кўнинча бошқа воситалар соясида қолиб кетади. Демак, В.Е.Шевякова талқини билан айтганда, артикльга гапнинг муайян бўлагини актуаллаштирувчи факультатив восита сифатида қаралиши мумкин⁶³.

Гап бўлақларини актуаллаштирувчи **морфологик воситалар** орасида кенг тарқалган воситалардан яна бири «**do**» эфматик оператори ҳисобланади⁶⁴. «Do» ёрдамчи феъли нутқда асосан контраст (зидлов) эфмазани ифодалаш ёки хабар мазмунига қўшимча экспрессивлик ва интензивлик юклаш мақсадида қўлланилиши мумкин⁶⁵. Кузатишлар шуни кўрсатдики, эфматик «do» ёрдамчи феъли қўлланилганда, мазкур сўзга ўз-ўзидан эфматик урғу тушиб, ўша бўлак англатган сема яна ҳам кучаяди, натижада гапнинг ремаси статусини олади⁶⁶.

Кўш инкор тушунчаси ўзбек тили учун ноодатий кўриниш эмас, яъни инкор олмошлари феълнинг инкор шакли билан бирикиб, тил меъёри учун зид бўлмаган ҳолатларни ҳосил қилиши мумкин: *У// ҳеч қачон кетгани йўқ.*

Инглиз тили адабий нутқ нормалари учун эса, маълумки жумла таркибида ягона инкор қўлланилиши мумкин ҳолос. Бироқ, сўзлашув нутқида инкорнинг бундай кўриниши учраб туради. О.Есперсен таъкидлашича, инкорнинг бундай берилиши, унинг фикрича, худди такрор сингари, шунчаки стилистик мақсадларга хизмат қилувчи, яъни бўрттирувчи воситадир⁶⁷. Кўш инкор ҳодисаси литоталарни ҳосил қилишда ва инкор феълнинг бошқа бир инкор

⁶² Шевякова В.Е. Кўрс. асар – С. 112.

⁶³ Кўрс. асар – С. 122.

⁶⁴ Туранский И.И. Кўрс.асар – С.77.

⁶⁵ Biber D., Conrad S.,Leech G. Student grammar of spoken and written English. – Longman, 2003. – P.139.

⁶⁶ Кўрс. асар – P.139.

⁶⁷ Кўрс.асар – P. 72.

восита билан (олмош, равиш, юклама) бирга қўлланилишида намоён бўлиб, муайян бўлакни эмфатик тарзда актуаллаштириш мақсадида қўлланилади.

Мажхул нисбатнинг инглиз тилидаги коммуникатив хусусиятларига келадиган бўлсак, О.Есперсен сўзловчи/муаллиф томонидан аниқ ёки мажхул нисбатнинг танланиши берилаётган гап таркибида қайси бўлакка кўпроқ аҳамият беришимиздан келиб чиқишини таъкидлайди⁶⁸. Мажхул нисбатнинг қўлланилиши қўйидаги омиллардан келиб чиқади: актив эга, яъни иш-ҳаракат бажарувчиси контекстдан маълум бўлмаса ёки хабар мазмуни учун унчалик аҳамиятга эга бўлмаган тақдирда, мажхул нисбатнинг қўлланилиши гап услубининг силликланишига олиб келса, масалан, кетма-кетликда келган бир неча гаплар занжиридаги эга бўлак гоҳ актив, гоҳ пассив функцияда қўлланилганда, ўзига нисбатан диққатни жамлайди.

Сифат ва равишнинг даражаланиши одатда соф қиёс учун қўлланилади ва гап бўлақларини актуаллашувида уларнинг коммуникатив марказни бслгилаб беришлари кўпинча бошқа воситалар ҳамкорлигида амалга оширилади. Субъектив муносабатни ифодаловчи қиёсий ёки орттирма даража, шунингдек, элативнинг қўлланилиши қиёслаш эмас, балки шахс, предмет, вокелик, хулқ-атвор ва шу каби феноменларнинг *ноодатийлик* хусусиятини ажратиб кўрсатиш, шу орқали унга эмпфаза бериш каби функционал мақсадга кўра қўлланилади. Сифат даражалари орасида сўзлашув услубига хос бўлган элатив, айниқса, шундай хусусияти билан ажралиб туради.

Инглиз тилида **ўзлик олмошлари**, худди ўзбек тилидаги сингари нафақат иш-ҳаракатни бошқа шахсга ўтмай, эга ёки тўлдирувчи бўлакда қолишини, яъни ўзлик маъносини ифодалайди, балки ўзи тегишли бўлган от ёки кишилик олмошидан кейинги позицияда қўлланилиб, эмпфаза юклаш орқали интенсификатор вазифасида қўлланилиши ҳам мумкин⁶⁹. Айтиш керакки, ўзлик маъносида мазкур олмошлар асосан эга ёки тўлдирувчи вазифасида келса, эмфатик интенсификатор сифатида бошқа бир катор гап бўлақларини актуаллаштириши, рема кульминациясига ишора қилиши ёки эмфатик теманинг кўрсаткичи вазифасида қўлланилиши ҳам мумкин.

ХУЛОСА

1. Жумланинг коммуникатив вазифа нуктаи назаридан тузилиши унинг актуал бўлиниши учун асос бўлади. Актуал бўлиниш, муаллиф мақсадидан келиб чиққан ҳолда, фақат берилган контекст учун долзарб, айтиш вазият учун хос бўлган бўлиниш бўлиб, тема, ремадан ташкил топади. Рема таркибидаги сўзлар ўз навбатида, динамиклиги жиҳатидан бир неча қисмларга бўлиниши мумкин. Реманинг энг долзарб қисми рема кульминациясидир. Гапнинг актуал бўлинишини тингловчи/ўқувчига маълум ва номаълумлик принципига эмас, балки жумла таркибидаги компонентларнинг коммуникатив вазнига кўра аниқлаш тамойили асосида тема ва унинг оппозициясида турувчи «коммуникатив марказ» – рема, шунингдек, реманинг энг муҳим қисми «рема

⁶⁸ Jespersen O. The Philosophy of Grammar. – London, 1958. – P. 167.

⁶⁹ Biber D., Conrad S., Leech G. Student grammar of spoken and written English. – Longman, 2003. – P.98.

кульминацияси» каби анъанавий бинар эмас, балки тринар таркиб сифатида кўриш унинг моҳиятини яққол намоён қилади.

2. Гапнинг актуал бўлиниш қисмлари ўз ичида коммуникатив юкига кўра прогрессия ташкил этади. Тема прогрессияси маълумотларнинг бир бутунлигини таъминлаш томон ривожланишни акс эттирса, рематик прогрессия маълумотларнинг муҳимлик даражасига кўра даражаланиб бориб, рема кульминациясининг белгиланишига олиб келади.

3. Ўзбек ва инглиз тилларида гап бўлақларини актуаллаштирувчи воситаларни просодик, морфологик, синтактик, лексик-стилистик сатхларда таснифлаш мумкин. Гап бўлақларини актуаллаштирувчи барча воситалар киёсланаётган тиллар типологик табиатидан, генеологияси ва прагматик жihatларидан келиб чиққан ҳолда турли сатхларда турли мавқеда намоён бўлади.

4. Интонация ва сўз тартиби ўзбек ва инглиз тилларида гап бўлақларини актуаллаштирувчи доминант воситалар ҳисобланади. Бошқа ёрдамчи воситалар интонация ва сўз тартиби ҳукми остида фаоллашади.

5. Ўзбек тилида нейтрал, экспрессивликдан холи бўлган гапларда сўз тартибининг структур-коммуникатив жihatдан турли шакллари мавжуд бўлиб, гапнинг қайси бўлаги актуаллашувига кўра (яъни кесим олди позицияси) хос ўринларга қўйилади, шунинг учун ҳам инглиз тилида сўзнинг катъий тартиби гап бўлақларининг актуаллашиш имкониятларини ўзбек тили билан киёслаганда, анча пасайтиради – инглиз тилида гапнинг структурасига маълум грамматик ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритмасдан, сўз тартибини шунчаки ўзгартириб, шу орқали гап бўлақларининг коммуникатив вазнини орттириб ёки камайтириб бўлмайди, фақат баъзи ҳолатлар бундан мустасно, масалан, тўлдирувчи бўлак инверсияси.

6. Интонация ҳар иккала тил сўзлашув нутки услубининг муҳим коммуникатив аспекти ҳисобланади. Ҳар иккала тилда ҳам синтактик тартибни ўзгартирмаган ҳолда гапнинг маълум бўлагига мантиқий ёки эмпатик урғуни тушириш орқали актуаллаштириш мумкин. Логик ва эмпатик урғу, пауза, нутк темпи, мелодикаси, унли товушларни чўзиб, ундошларни каватлантириш, шунингдек, сўзларни бўғинлаб (ўзбек тилида), ҳарфлаб (инглиз тилида) талаффуз қилиш орқали гапнинг маълум бўлагини актуаллаштириш, айниқса, сўзлашув нутки услубида кенг тарқалган.

7. Юкламалар, модал сўзлар ва айрим маъно кучайтирувчи воситалар гап бўлақларига нафақат қўшимча маъно оттенкаларини юклайди, балки уларни ажратиб кўрсатиш, бўрттириш, экспрессивликни таъминлаш орқали актуаллаштириш вазифасини ҳам бажарадилар. Оғзаки нутқда мазкур воситалар параллел равишда логик ёки эмпатик урғуни олади. Уларнинг ҳар иккала тилда Г.А.Бдаги аҳамияти турли даражада, сабаби, уларнинг тилда қўлланилиш шкаласи бир текисда ва миқдорда эмас. Инглиз тилида интенсификатор сўзлар, ўзбек тилида эса юкламалар нисбатан фаол актуализаторлар ҳисобланади. Кўш инкор ўзбек тили учун одатий кўриниш, лекин инглиз тили адабий тил нормаларига зид. Шундай бўлса-да, сўзлашув

нутки услубида экспрессияни ифодалаш орқали ўзи тегишли бўлакни актуаллаштирувчи восита сифатида қўлланилиш ҳолатлари сероб.

8. Такрор (редупликация)нинг барча кўриниши ўзбек тилида коммуникатив жиҳатдан маълум вазифа бажаради, бироқ синтактик редупликация ҳар иккала тилда ҳам актуализатор сифатида салмоқдор аҳамиятга эга.

9. Мажҳул нисбатга ҳам жумла объектини актуаллаштирувчи омил сифатида қараш мумкин. Инглиз тилида эса ҳиссий экспрессивликдан ҳоли бўлган нейтрал гапларда, ёзма нутқ, илмий-публицистик услубда яққолроқ кўзга ташланади. Унинг коммуникатив жиҳатдан аҳамияти, иш-ҳаракат бажарувчиси муҳим бўлмаган (ёки бўлган) пайтда, кесим бўлак ёки реципиентни актуаллаштирувчи воситалардан бири эканлигида намоён бўлади.

10. Артикль инглиз тилига хос бўлган грамматик категория сифатида ўз мавқеига эга. Ноаниқ артикль реманинг маркери сифатида талқин этилади, бироқ, таҳлилларимиз шуни кўрсатдики, у актуал бўлакнинг абсолют кўрсаткичи эмас, мустаснолар талайгина. Шунинг учун коммуникатив прагматик анализда нутқий вазият, контекст, тил нормалари каби омиллар ҳисобга олиниши керак. Ўзбек тилида артикль мавжуд эмас. Аниқлик ва ноаниқлик категориялари келишиқ қўшимчалари, гумон, кўрсатиш олмошлари, «бир», «қандайдир бир», «ҳалиги» каби вербал воситалар орқали ифодаланилади.

11. Градация, гипербола, эллипсис, анафора, эпифора, метафора, ўхшатиш каби стилистик фигуралар ва трошлар ҳам қиёсланаётган тилларда нутқни таъсирли ва жозибали қилиш билан бирга, фикрни тингловчига тез ва осон етказиш имкониятини туғдиради. Улар ёрдамида ҳосил қилинган нутқ шакллари жарангдор бўлади, шунинг учун ҳам, (оғзаки нутқда эмфатик урғу билан бириқиб, албатта) коммуникатив марказни шакллантириб берувчи унсур сифатида қарашимиз мумкин.

12. Жумланинг актуал бўлиниши универсал тил ҳодисаси бўлса-да, тема ва ремани ифодаловчи воситалар барча тиллар учун универсал ва бир хил даражали бўла олмайди. Масалан, ўзбек, рус тиллари учун рема асосан гап сўнгида келиши характерли бўлса, инглиз тили учун реманинг ифодаланиш позицияси маълум конструкциялар қўлланилиши билан боғлиқ. Гапнинг актуал бўлиниши қонуниятларини ҳисобга олмасдан туриб, мантиқан тўғри тузилган ва боғланган, услубий бўёқдор нутқ, шунингдек, рисоладагидай таржимага эришиш мумкин эмас. Актуаллаштирувчи воситалар асосий ва ёрдамчи ёки факультатив актуаллаштирувчилар сифатида тартибга келтирилади, актуал бўлиниш контекст тақозоси билан амалга ошганлиги туфайли улар қиёсланаётган тилларнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб, турли миқдор ва муҳимлик даражасига эга бўлади ҳамда турли ўхшашликлар, фарқлар ва эврилишлар билан қўлланилади (7-,8-,9-,10- иловаларга қаранг).

**SCIENTIFIC COUNCIL AWARDING SCIENTIFIC
DEGREES PhD.03/30.12.2019. Fil.60.02 AT
ANDIJAN STATE UNIVERSITY**

ANDIJAN STATE UNIVERSITY

EGAMNAZAROVA DURDONA SHUHRATILLAEVNA

**RESEARCH ON THE MEANS OF ACTUALIZATION OF THE PARTS OF
THE SENTENCE IN NON-RELATIVE LANGUAGES**

**10.00.06 – Comparative Study of Literature, Contrastive
Linguistics and Translationstudies**

**DISSERTATION ABSTRACT
FOR THE DOCTOR OF PHILOSOPHY SCIENTIFIC DEGREE (PhD)
IN PHILOLOGICAL SCIENCES**

Andijan – 2020

The theme of PhD dissertation is registered by Supreme Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan under the number B2018.3.PhD/Fil617The dissertation has been prepared at the Andijan state university.

The dissertation has been prepared at the Andijan state university.

The abstract of the dissertation is posted in three (Uzbek, Russian, English (resume)) languages on the website of Andijan State University www.adu.uz and «ZiyoNET» information and educational portal www.ziyo.net

Scientific advisor: **Shakhabitdinova Shokhida Khashimovna**
Doctor of Philological Sciences, Professor

Official opponents: **Yakubov Jamaliddin Abduvalievich**
Doctor of Philological Sciences, Professor
Toirova Nargiza Isakovna
Doctor of Philosophy in Philological Sciences

Leading organization: **Kokand State Pedagogical Institute**

The defence of the dissertation will take place on «17» august 2020 at 12⁰⁰ at a meeting of the Scientific Council PhD.03.30.12.2019.FII.60.02 awarding scientific degrees at Andijan State University (Address: 129 University street, Andijan, 170100, Tel: 0(374) 223 88 14; Fax: 0(374) 223 88 30; e-mail: agsu_info@edu.uz)

The dissertation is available at the Information Resource Center of Andijan State University (registered number 223). (Address: 129 University street, Andijan, 170100, Tel: 0(374) 223 88 14;

The abstract of the dissertation was distributed on «5» august 2020.
(Protocol at the registered № 2 on «5» august 2020).

N.M.Ulukov
Chairman of the Scientific Council awarding scientific degrees, Doctor of Philological Sciences, Professor

U.E.Rahimov
Secretary of the Scientific Council awarding scientific degrees, Candidate of Philological Sciences, docent

M.I.Umarkhodjaev
Chairperson of the Scientific Seminar at the Scientific Council awarding scientific degrees, Doctor of Philological Sciences, Professor

INTRODUCTION (PhD thesis annotation)

Topicality and necessity of the dissertation theme. In the context of globalization, modern trends in world linguistics require a comprehensive analysis of the cultural and social aspects of language within the range of related and non-related languages. In modern linguistics, there is a growing interest in the communicative aspect of language, which is the basis of communication. From this point of view, research on the actual division of the sentence is a very important stage in the development of communicative syntax, text linguistics and translation studies, and in the analysis of a number of unresolved problems. The problem of the actual division of the sentence remains one of the most pressing issues in modern linguistics, in particular, in the analysis of discourse. Significant progress has been made as a result of a number of studies in this area.

In today's world linguistics, the desire of people to be united in today's social conditions, the constant growth of their desire to learn the culture and language of other peoples is reflected in science. The actual division of the sentence is a very interesting and at the same time very complex object of study not only for learners of foreign languages, but also as a means of creating a very wide range of meanings for those who communicate in their native language. Although some research has been done in world and Uzbek linguistics on the current division, the fact that this topic has not been studied comparatively as a whole system in the example of Uzbek and English speech shows that this problem needs to be studied comparatively within these non-relative languages.

At the current stage of development of Uzbek linguistics, the main requirement is that the results of any research and study should be constantly updated and supplemented, and these achievements should serve not only the development of linguistics, but also society. It should be noted that although Uzbek linguists have studied the problems of the actual division of the sentence to some extent, it would be no exaggeration to say that research based on comparative analysis of non-relative languages is lagging behind. Given the fact that Uzbek and English languages differ significantly in terms of syntactic structure, it is natural for language learners to face certain difficulties, in particular, the problem of interlingual interference. From this point of view, it should be noted that the comparative study of the means of the actual division of the sentence in non-relative languages, in particular, English and Uzbek, is one of the most important issues facing linguistics in Uzbekistan today. This issue can be considered as one of the tasks set for linguistics in accordance with the guidelines for the development of social spheres in the Strategy of Actions for the Comprehensive Development of the Republic of Uzbekistan¹.

To a certain extent, this scientific research will serve to implement the tasks set out in Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan dated December 10, 2012 No PR-1875 «On measures to further improve the system of teaching foreign languages», June 12, 2015, Decree No. PD-4732 «On measures to further improve the system of retraining and advanced training of managers and teachers of higher

¹ Мирзиёев Ш. «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси туғрисида»ги Фармон / Халқ сўзи. 2017 йил. 8 февраль.

education institutions», Decree No. PD-4794 May 13, 2016 «On the establishment of the Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi», Decree No. PF-4947 of February 7, 2017 «On the Strategy of Actions for the further development of the Republic of Uzbekistan», Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan dated May 8, 2013 No 124 «On measures to further improve the system of learning foreign languages» on approval of the state educational standard for foreign languages of continuous education and in other relevant regulations.

Relevance of the research to the leading directions in the development of science and technology in the Republic. The dissertation is carried out in accordance with the priorities of the development of science and technology: I. «Formation of a system of innovative ideas and ways to implement them in the social, legal, economic, cultural, spiritual and educational development of an informed society and a democratic state».

The degree to which the problem has been studied. In linguistics, research has been conducted in various languages on the concept of actual division of the sentence, and the work of scholars who have made a significant contribution to this field is noteworthy. However, fundamental approaches for the most effective studies have been developed by linguists such as H. Weil, G. Gabelentz, V. Mathesius. Gabelentz's psychological approach to the subject was later developed by leading linguists such as H. Paul and F. F. Fortunatov². The functional-semantic basis of research in this area was developed by the famous linguist V. Mathesius and was drawn into an even deeper analysis by his followers such as J. Firbas, P. Adametz, E. Benes, L. Uhlířová³. In Russian linguistics, too, the views of V. Mathesius were widely interpreted and significantly developed. This issue has become one of the key issues of communicative syntax. For example, the scientific research of many linguists, such as I.P. Raspopov, K.G. Krushelnitskaya, I.I. Kovtunova, O.A. Lapteva, A.L. Pumpyanskiy, T.M. Nikolaeva, can be examples of this⁴.

Another outstanding representative of the field is M. Halliday. The scholar elaborated on the communicative structure of the sentence, its components and the

² Weil H. The order of words in the ancient languages compared with that of modern languages. – Boston: Gunn & Company publishers, 1887; von der Gabelentz G. Anfangsgründe der chinesischen Grammatik: mit Übungsstücken. – TO Weigel, 1883; Матезиус В. О так называемом актуальном членении предложения // Пражский лингвистический кружок. – М., 1967; Пауль Г. Принципы истории языка. – М.: Изд. иностр. лит., 1960; Fortunatov Ф.Ф. Избранные труды, т.2. – М.: Учпедгиз, 1957.

³ Фирбас Я. Функции вопроса в процессе коммуникации // Вопросы языкознания. – 1972. – № 2; Firbas J. On the Communicative Value of the Modern English // Brno Studies in English. – Prague: Academia, 1959; Firbas J. Non-thematic Subject in Contemporary English // Travaux du Cercle Linguistique de Prague. – Prague, 1955; Firbas J. Functional Sentence Perspective in Written and Spoken Communication. – N.Y.: Press Syndicate of the University of Cambridge, 1992; Адамец П. Порядок слов в современном русском языке. – Прага: Academia, 1966.

Beneš E. On Two Aspects of Functional Sentence Perspective // Travaux linguistiques de Prague. – Prague: Academia, 1968; Uhlířová L. On the Role of Statistics in the Investigation of FSP // Papers on Functional Sentence Perspective / ed. by F. Daneš. – Prague: Academia, 1974.

⁴ Расповов И.И. Актуальное членение предложения. – Уфа: Изд. Башк. Гос. ун., 1961; Крушельницкая К.Г. К вопросу о смысловом членении предложения // Вопросы языкознания – 1956. – № 5; Ковтунова И.И. Современный русский язык. Порядок слов и актуальное членение предложения. – М.: Просвещение, 1976; Лаптева О.А. Чехословацкие работы последних лет по вопросам актуального членения предложения // Вопросы языкознания – 1963. – № 4 – С. 120-127; Пумпянский А.Л. Информационная роль порядка слов в научной и технической литературе. – М.: Наука, 1974; Николаева Т.М. Актуальное членение – категория грамматики текста // Вопросы языкознания. – 1972. – №2 – С. 48 – 54

status not only in the sentence, but also in the text scale⁵. P.H.Fries, H.Ruqaiya, K.Mathesius, G.Thompson, W.Chafe, N.A.Slyusareva and others conducted their research in sync with M.Halliday's approaches and achieved effective results⁶.

Some achievements have also been made in Uzbek linguistics. In particular, in the works of linguists such as K. Hayitmetov, M. Abdupattoev, M. Turotova, A. Safaev, A. Nurmonov and O. Bozorov, G. Rikhsieva, problematic questions of the concept were analyzed in a specific way⁷.

Relation of the topic of the dissertation to the research work of the higher education institution where the dissertation is written. The dissertation is prepared within the framework of the project on state scientific and technical programs «OT-F1-18. Development of methods and methodology of formation of public linguistic culture» intended for years 2017-2020.

The aim of the research is a contrastive study of the means of the actual division of the sentence in English and Uzbek.

Objectives of the research:

to determine the importance of communicative structure in the semantics of the sentence in Uzbek and English languages;

to reveal the relationship of the principles of the actual division of the sentence with the formal-grammatical structure and its specific features in more depth

to identify linguistic factors that serve for the actual division of sentences in Uzbek and English

contrastive study of the peculiarities and functions of prosodic, morphological, syntactic and lexical-stylistic means of the actual division of the sentence in Uzbek and English languages.

⁵ Halliday, M.A.K. An Introduction to functional grammar. – London: Edward Arnold, 2004. Halliday, M.A.K. Notes on transitivity and theme in English Part 1 // Journal of Linguistics – 1967 – №2. Halliday, M.A.K. Language structure and language function. – In Lyons, ed., 1970. – p. 140-65. Halliday, M.A.K. Functional diversity in language as seen from a consideration of mood and modality in English. – Foundations of language 6.3. – 1970. – p. 322-361.

⁶ Fries, P. H. A personal View on theme // Thematic development in English texts. Ed. Mohsen Ghadessy. – London and N.Y.: Pinter, 1995; Fries P. H., Hasan R. Reflections on Subject and theme: An Introduction. On subject and Theme. A discourse Functional Perspective. Eds. Ruqaiya Hasan and Peter H. Fries. – Amsterdam Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1995; Matthiessen Ch. THEME as an enabling resource in ideational 'knowledge' construction/Thematic development in English texts. Ed. Mohsen Ghadessy. – London and N.Y.: Pinter, 1995; Thompson, G. Introducing Functional Grammar, Second Edition. – London: Arnold, 2004; Чейф У. Л. Значения и структура языка. – М., 1975; Слюсарева Н. А. Проблемы функционального синтаксиса современного английского языка. – М., 1981; Слюсарева Н. А. Об английском функционализме М. А. К. Хеллидея // Вопросы языкознания. – 1987. – №5.

⁷ Хайитметов К. Ўзбек тилида гапнинг актуал бўлиши ва позиция масалалари. – Тошкент: Фан, 1984. – Б.160 Хайитметов К. Детерминантлар гапнинг актуал бўлиши назарияси аспектида//Ўзбек тили ва адабиёти – 1981 – №2 – Б. 27-31. Хайитметов К. Сўзлар тартиби ҳақида//Ўзбек тили ва адабиёти – 1974. – №3. – Б. 88-96; Абдупаттоев М. Ўзбек матнида суперсинтактик бутунликлар: Филол. фан. номз. ...дисс. автореф. – Т., 1997; Туранова М.Ш. Порядок членов предложения в узбекских говорах: Автореф. канд. дисс. – Ташкент, 1972; Сафеев А. Семантико-синтаксического членение предложения в узбекском языке. – Ташкент: Ўқитувчи, 1997. Нурмонов А. ва бошқалар. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. – Тошкент: Фан, 1992. Нурмонов А. Гап ҳақида синтактик назариялар. – Тошкент: Низомий номидаги педагогика институти, 1988. Нурмонов А., Ортикова Н. Гапнинг поғонали тузилиши ва гапни бўлакларга ажратиш тамойиллари//Ўзбек тили ва адабиёти – 2002 – №3. Нурмонов А. Проблемы системного исследования синтаксиса узбекского языка. – Ташкент: Фан, 1982; Бозоров О. Ўзбек тилида гапнинг коммуникатив(актуал) тузилиши: Филол. фан. номз. ...дисс. – Фарғона, 2004; Рикhsieva Г. Шеърятда гапларнинг актуал бўлишида анафоралар ўрни: Филол. фан. номз. ...дисс. – Т., 1999.

The object of the research is the communicative structure of the sentence in Uzbek and English.

The subject of the research is the linguistic means of the actual division of the sentence in Uzbek and English.

Research methods. To carry out the tasks set for the research descriptive, comparative, linguistic-statistical, componential analysis and pragmatic analysis methods were used.

The scientific novelty of the research work is as follows:

linguistic units of phonetic, morphological, lexical, stylistic and syntactic levels that serve to influence the communicative weight of the sentence parts in Uzbek and English are identified:

the functions of the means of the actual division in Uzbek and English are explained:

the features of the means of the actual division of sentence parts in Uzbek and English reflecting the differences and commonalities are detailed:

differences between the linguistic means of the actual division in terms of their level of activeness in speech in Uzbek and English are explained:

the peculiarities of thematic-rheumatic progression in Uzbek and English languages are revealed:

it has been proved that the actual division is not a binary but a trinary concept:

the range of the means of the actual division of the sentence parts in the languages being compared is defined and described

The practical results of the research are as follows:

the research is of importance in developing textbooks on general, comparative linguistics, Uzbek and English linguistics, translation studies, communicative syntax, and lectures, seminars in higher education institutions:

what parts of speech linguistic means of the actual division can affect the communicative weight of sentence parts in Uzbek and English are detailed in table-graphs

certain linguistic terms related to the actual division are explained, which is useful in compiling a dictionary of modern linguistic terms, as well as recommendations for ensuring adequacy by identifying the actualized parts in the translation process are given

The reliability of the research results is explained by the fact that the articles, conclusions, proposals and recommendations published in the collections of materials of scientific and methodological and scientific-practical conferences at national and international levels, in special journals listed in the HAC are implemented in practice and the results obtained are confirmed by the competent authorities

Scientific and practical significance of the research results. The results of the and scientific conclusions of the work can be used in conducting research in the field of comparative linguistics and translation studies. The research materials help to study a number of communicative-pragmatic differences and similarities between non-relative Uzbek and English in linguistics and translation studies. The practical significance of the dissertation lies in the fact that scientific and theoretical conclusions obtained as a result of the analysis of the subject can be used in teaching

some courses such as «Translation studies», «Stylistics», «Foreign language(English)», and «Fundamentals of Speech Culture», which teaches the laws of correct, effective expression of ideas, logical and coherent formation of speech

Implementation of research results. On the basis of the scientific results and practical recommendations and conclusions drawn in the process of contrastive investigation on the means of the actual division of the parts of the sentence in non-relative languages:

used in the project within the framework of the state research program «Development of the program of implementation of the applied directions of the Uzbek language ITD-1-57» for 2012-2014, implemented at Andijan State University (Reference No. 89-03-1970 of the Ministry of Higher and Secondary Special Education of the Republic of Uzbekistan dated June 9, 2020). The materials and results of this dissertation were used to compare the peculiarities of the means of the actual division of the sentence parts in world languages, to identify and evaluate the specifics of the means of actualization of the sentence parts in different forms of speech, to form and evaluate the role of actualization in different linguistic cultures. It served in the study of the structural and semantic properties of syntactic units as well. As a result, the descriptions of the communicative aspect of the sentence are improved;

the results of the research were used in the project «Development of a program for the creation of Uzbek applied psycholinguistics A-1-39» for 2015-2017, implemented at Andijan State University (Reference No. 89-03-1970 of the Ministry of Higher and Secondary Special Education of the Republic of Uzbekistan dated June 9, 2020). The materials of this dissertation were used to compare the peculiarities of the psycholinguistic change of speech through the means of actual division in world languages, to assess the impact of specific aspects of the means of actual division of the sentence parts at different levels of language, to form views of representatives of different linguocultures on unique aspects of speech formation. As a result, the laws that serve to study the psychosemantic properties of syntactic units have been proved:

analytical ideas and theoretical conclusions devoted to the contrastive study of the means of the actual division of the sentence parts in non-relative languages were used in the information program of Andijan regional television and radio company «News», «Youth», «Youth Time», «Thanksgiving», «Source of Spirituality» (Reference number 20-24 / 187 of Andijan regional television and radio company dated May 8, 2020). As a result, it played an important role in acquainting viewers with the peculiarities, differences and similarities of the actual division of the sentence in Uzbek and English.

Approbation of the research results. The results of this research were discussed at 6 scientific and practical conferences, including 3 international and 3 national ones.

Presentation of the research results. A total of 12 scientific papers were published on the research topic, including 6 articles in scientific journals recommended for publication of the main scientific results of doctoral dissertations of the Higher Attestation Commission of the Republic of Uzbekistan, including 4 national and 2 foreign journals.

The structure and volume of the dissertation. The dissertation consists of introduction, three chapters, conclusion, the list of used literature, and appendices. The length of the dissertation without the list of used literature and appendices is 148 pages.

THE MAIN CONTENT OF THE DISSERTATION

In the introductory part, the topicality and necessity of the research is substantiated, the aims, tasks, object and the subject of the research are stated, its relevance to the priorities of science and technology development is demonstrated, scientific and effectual significance of the the scientific novelty and practical findings are proven, and information about its implementation and the list of published works is provided.

The first chapter of the dissertation is entitled «**Theoretical foundations of the concept of the actual division of the sentence**», the first section of which is about the «History and main directions of the study of the theory of the actual division of the sentence».

The doctrine of the actual division of the sentence has a history of more than three hundred years⁸. O. Bozorov notes that the roots of the concept go back to a long history - the period of the Roman Empire⁹. In the middle of the seventeenth century, this issue began to be seriously studied by representatives of the Por Royal School in France. By the 18th century, French linguists N. Boze and E. Condillac, and 19th century German linguists K. Becker and S. Gerling also made important contributions to the development of this doctrine¹⁰. The evolutionary development of the concept was accelerated by the research of Henri Weil. The scholar's thesis on the peculiarities of word order in Latin and Greek (compared to modern languages), published in 1844, led to research on the actual division of the sentence, which continues from the beginning of the twentieth century to the present day¹¹. Many accomplished linguists developed their views based on A. Weil's theory. However, the fundamental approach for the most effective research is based on the theories put forward by G. Gabelents, V. Mathesius, or M. A. Halliday and their followers, who, although they have a single basis, have drastic differences in terms of approach. So it would be no exaggeration to state that the scientists who conducted the research on the actual division may be divided into three camps.

Weil's ideas were initially interpreted psychologically. The concept of distinguishing a psychological subject from a grammatical subject was first proposed by G. Steinthal and was substantiated and progressed by proficient scholars such as G. von de Gabelents, G. Paul, A. Marti, S. Brassai, F. F. Fortunatov, A. M. Peshkovsky, A. Shakhmatov¹². In particular, Georg von de Gabelentz calls the first mental image, which functions as a speech predicate, a «psychological subject» and the second, which provides information about a psychological subject, a «psychological predicate». G. Paul argues that the part on which the logical stress falls a psychological subject, which provides new information about the unknown.¹³

⁸ Саттарова А. Ф. Из истории изучения актуального членения предложения // Молодой ученый – 2014. – №4 – С. 1231-1233.

⁹ Бозоров О. Ўзбек тилида гапнинг коммуникатив (актуал) тузилиши: Филол. фан. номз. ...дис. – Фаргона, 2004. – Б.10

¹⁰ See: Бозоров О. Ibid. 11

¹¹ See: Ping A.L. Theme and Rheme: An Alternative Account. – Bern: Peter Lang, 2004. – P.23-24

¹² http://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/lingvistika/SUBEKT.html

¹³ Бозоров О. Ўзбек тилида гапнинг коммуникатив(актуал) тузилиши: Филол. фан. номз. ...дис. – Фаргона, 2004. – Б.11

A.M Peshkovsky, on the other hand, argues that when a particular sentence is taken out of context, it turns into a double-sided construction. According to him, the sentence stress, which is what psychologically determines the focus, is the factor which identifies the external signs of the subject and the predicate¹⁴.

Views on the actual division of the sentence were further analyzed and developed by Vilém Mathesius and representatives of the Prague School of Linguistics. V. Mathesius focused on the form, function, and meaning of the sentence¹⁵. The scholar argues that while the basic elements of formal division are grammatical subject and predicate, the organizational components of the actual division are the starting point and nucleus of the sentence: The terms «psychological subject» and «psychological predicate» cannot be considered successfully chosen, because, firstly, the starting point of the sentence is not always the theme, and secondly, these terms are not able to fully distinguish these two components of the actual division¹⁶. Mathesius thus rejected the terms of psychological subject and predicate introduced by G. Gabelentz. Thanks to Mathesius' research, Czech linguistics has acquired an invaluable legacy that serves as a basis for finding solutions to problematic questions about word order, in particular the actual division of the sentence.

The development of concept about the actual division was supported by a number of followers of V. Mathesius, J. Firbas, P. Adamets, P. Sgall, E. Gaichova, Y. Philippones, E. Benesh, L. We can see this in the work of mature linguists like Uglirjova¹⁷. In Russian linguistics, too, the views of V. Mathesius were widely interpreted, and the actual division became one of the main problems of communicative syntax. The scientific research of many linguists, such as I.P. Raspopov, K.G. Krushelnitskaya, I.I. Kovtunova, O.A. Lapteva, A.L. Pumpyanskiy, T.M. Nikolaeva, are examples of this¹⁸.

Another representative of the field, M. Halliday, described in detail the communicative structure of the sentence, its components, the features of the problem not only in the sentence, but also in the text level¹⁹. He looks into the actual division of a sentence from a positional point of view and emphasizes that the theme is a component characterized by its location, i.e. it always begins the sentence²⁰. Halliday

¹⁴ Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М.: «Языки славянской культуры», 2001. – С. 236-237

¹⁵ See: Ping A.L. Ibid., 25

¹⁶ Матезиус В. О так называемом актуальном членении предложения // Пражский лингвистический кружок: Сб. статей. – М., 1967. – С.239-245.

¹⁷ See: Огненко Е.А. Ibid.

¹⁸ Расповов И.П. Актуальное членение предложения. – Уфа: Изд. Башк. Гос. ун., 1961; Крушельницкая К.Г. К вопросу о смысловом членении предложения // Вопросы языкознания. – 1956. – № 5. – С. 55-67; Ковтунова И.И. Современный русский язык. Порядок слов и актуальное членение предложения. – М.: Просвещение, 1976. – С.239; Лаптева О.А. Чехословацкие работы последних лет по вопросам актуального членения предложения // Вопросы языкознания. – 1963. – № 4. – С. 120 – 127; Пумпянский А.Л. Информационная роль порядка слов в научной и технической литературе. – М.: Наука, 1974. – С.248; Николаева Т.М. Актуальное членение – категория грамматики текста // Вопросы языкознания. – 1972. – № 2. – С. 48-54.

¹⁹ Halliday, M.A.K. An Introduction to functional grammar. – London: Edward Arnold, 2004. Halliday, M.A.K. Notes on transitivity and theme in English Part 1 // Journal of Linguistics 2, 1967. Halliday, M.A.K. Language structure and language function. – In Lyons, ed.: 1970. – P. 140-165. Halliday, M.A.K. Functional diversity in language as seen from a consideration of mood and modality in English // Foundations of language, 1970. – P. 189-213.

²⁰ Halliday, M.A.K. Notes on transitivity and theme in English Part 1 // Journal of Linguistics 2, 1967. – P. 123-130.

argues that the actual division should be interpreted not only at the speech level but also as a concept specific to the entire paragraph or text.

By Uzbek linguists the study of the phenomenon began to advance towards the end of the twentieth century. In the works of linguists such as K. Hayitmetov, M. Abdupattoev, M. Turotova, A. Safaev, A. Nurmonov and O. Bozorov, problematic issues of the concept were analyzed in a peculiar way²¹.

The second section of the first chapter, entitled «**The Importance of Communicative Structure in the semantics of the sentence**», describes the interpretation of sentence semantics in modern linguistics based on various approaches and terms, and its constituent factors, as well as the system of functions performed by the semantics of the sentence and the role of communicative structure in it. The semantic structure of a sentence is analyzed in general linguistics mainly in terms of propositive, modal, and communicative aspects. As language primarily performs a communicative function, the communicative aspect of the sentence, which is the basis of interaction, is more important than others. If any syntactic construction does not reflect a communicative purpose, it cannot be formed as a sentence. The fact that a certain sentence can be used with different informative colour and perform different communicative functions depending on the author's communicative purpose is analyzed through proper examples.

The third section, entitled «**Units constituting the actual division of the sentence**», deals with the semantic units of the communicative component - theme and rheme, as well as alternative terms. The classification of the primary and secondary means of the actual division of the sentence, which is selected for the research work is put forward.

The theory of the actual division of a sentence has basically two elements: the starting point of the message (theme) and the main, active part (rheme). The logical stress always falls on the word that represents the focus of the message. Rheme is the most significant part constituent of the sentence, which performs the basic communicative function, consisting of information that the speaker wants to convey. Therefore, a sentence without rheme loses its meaning and cannot perform its communicative function. The theme, on the other hand, is a component that provides a shift towards rheme, even though it performs a task that is not of high importance from communicative point of view. In the history of linguistics, theme-rheme are not the only accepted terms to describe the communicative components of the sentence: various other terms were also suggested by linguists. (See Appendix 1)

²¹ Хайитметов К. Ўзбек тилида гапнинг актуал бўлиниши ва позиция масалалари. – Тошкент: Фан, 1984. – Б.160; Хайитметов К. Детерминантлар гапнинг актуал бўлиниш назарияси аспектида//Ўзбек тили ва адабиёти – 1981. – №2 – Б. 27-31. Хайитметов К. Сўзлар тартиби ҳақида//Ўзбек тили ва адабиёти – 1974. – №3 – Б.123-127; Абдупаттоев М. Ўзбек матнида синерсинтактик бутунликлар: Филол. фан. номз. ...дис. автореф. – Тошкент, 1997; Турапова М.Ш. Порядок членов предложения в узбекских говорах: Автореф. канд. дисс. – Ташкент, 1972; Сафаев А. Семантико-синтаксического членение предложения в узбекском языке. – Ташкент: Ўқитувчи, 1997. – С.141; Нурмонов А. ва бошқалар. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. – Тошкент: Фан, 1992. Нурмонов А. Гап ҳақида синтактик назариялар. – Тошкент: Низомий номидаги педагогика институти, 1988. Нурмонов А., Ортикова Н. Гапнинг погонали тузилиши ва гапни булақларга ажратиш тамойиллари//Ўзбек тили ва адабиёти – 2002 – № 3. Нурмонов А. Проблемы системного исследования синтаксиса узбекского языка. – Ташкент: Фан, 1982; Бозоров О. Кўрс.манба.

Since our research is based on the principle of determining the actual division of the sentence according to the communicative weight of its constituents, rather than on the principle of known and unknown to the listener / reader, the terms «theme» and «rheme», and as the alternative for «rheme» «communicative center», «rheme culmination» for the focus of the rheme are chosen, through which we have tried to prove that the actual division is not a binary but a trinary concept.

The means of the actual division of the sentence are analyzed in a prosodic, syntactic, lexical-stylistic, and morphological systems, taking into account the characteristics of the languages being compared. They have been arranged as primary and secondary (or optional) rhematizers, as actual division occurs with contextual needs and is applied with specific similarities, differences and deviations depending on the different quantities and levels of importance due to the specific features of the languages being compared. In Uzbek and English, intonation and word order are the main means of the actual division, and the other rhematizers perform this function in the shadow of them.

Although we take the two main components (theme and rheme) as the units of actual division, as mentioned above, we also approach the rheme group with the principle of division into parts, i.e. we divide the most active part of the rheme into «culmination». Hence, according to our interpretation, sentence units are analyzed in terms of communicative activeness levels, or, as J. Firbas stated, they are divided into the parts where dynamics is low, higher and highest. In our research work, unlike some others, we are far from a positional approach²². Our analysis has shown that the theme, often comes in the preposition of the sentence, but not always, because the piece with the least communicative weight may also come in different places according to language principles and the communicative purpose of the speaker / author. In this regard, we support the approach of J. Firbas to the actual division through the principle of communicative dynamism²³. The focus of our research is rheme, but theme is also important in providing cohesion in rhematic progression, because the component that ensures the logical interdependence of the pieces of text, as well as the sequence, is the theme itself. After all, the fluency and logical unity of speech, whether oral or written, is a factor that ensures the effective implementation of communication. The flow of information from theme to theme is important for the delivery of the intended message in the text. This process, which provides the exchange of information between theme and rheme, is called thematic progression²⁴. The concept of thematic progression (TP) was first proposed in 1969 by the Czech linguist F. Daneš²⁵. Although there are many models of TP, the one developed by F. Daneš is the most efficient in practice. This approach is accepted in the text as a

²² M.A.K. Halliday approaches to the actual division from a positional point of view. According to him, theme is always the initial point. See: Halliday, M.A.K. *An Introduction to functional grammar*. – London: Edward Arnold: 2004. – P. 79-85

²³ See: Firbas J. On the concept of communicative dynamism in the theory of functional sentence perspective. // *Sborník pražské filosofické fakulty Brněnské university studia minora facultatis philosophicae universitatis Brunnensis*, 1971. – P. 135-144

²⁴ Eggins S. *An Introduction to Systemic Functional Linguistics*. – London: Pinter Publishers, 1993. – p. 56.

²⁵ Daneš F. Functional sentence perspective and the organization of the text. *Papers on Functional Sentence Perspective*. – Prague: Academia, 1974. – p. 106-128.

functional interpretation of the regulation of the flow of information. According to Danesh, the order in which the information conveyed by the text is organized by the TP.

The second chapter, entitled «**Analysis of the means of the actual division of the sentence parts in modern Uzbek**», is devoted to the specific features and communicative significance of prosodic, syntactic, lexical-stylistic and morphological actualizers in the Uzbek language.

Intonation is the main means of distinguishing the communicative center of the sentence in almost all languages, and considered a universal feature inherent in speech²⁶. Other means of actual division are always activated under the dominance of intonation in oral speech. Intonation is a marker that indicates the extent to which a sentence is informatively loaded, and determines the communicative purpose, mood, message content, and attitude of the speaker towards the listener. Scholars who conducted research on the subject have put forward different views on what communicative functions intonation performs. In particular, J.D. Wells distinguishes the attitudinal, grammatical, discursive, communicative, psychological, indexive functions of intonation²⁷.

As noted above, the actual part in Uzbek stands in the position before the predicate; in parallel, logical stress falls upon the same part in order to distinguish the focus of the message. The stressed syllable of the part on which the logical emphasis falls also characterized by the melody: it is either higher or lower than usual in terms of tone²⁸. The essence of the emphatic stress is that the speaker pronounces one of the elements of expression with a stretched and higher tone in order to draw the attention of his listener to a particular expression in a particular speech situation²⁹.

The part which takes emphatic stress in Uzbek is actualized by the following prosodic means:

1. Through a pause. Usually the post-pause element is actualized. For example³⁰:
Шунда...//кутилмаган ҳодиса/ руй берди. (Ҳошимов Ў.)

2. By pronouncing the word in syllables: *Ла-қаб-чи!-//буйинини чўзиб, бошини силкитиб деди// бола.* (Тўхтабоев Х.)

3. By stretching the vowel in a word: *Менинг ўғлим// хў-ўн орзу-ҳавасли чиқди-да/ барака тонгур!* (Тўхтабоев Х.) However, it can also be used to indicate the focus (center) of the theme: *Бундан қў-ў-ўн йиллар аввал//бир нарсадан қаттиқ изтиробга тушдим.* (Ҳошимов Ў.)

4. Through accentuation of a vowel sound, which refers to the culmination of the rheme: *У ўзига// янги телефОн олганмиш!* (a tone of objection or emphasis):

²⁶ Focus on the word «almost» as the prosodic means do not play a role in the communicative structure of the sentence in all languages. See: Song S. Modeling information structure in a cross – linguistic perspective (Topics at the Grammar – Discourse Interface 1). – Berlin: LanguageScience Press, 2017. – P. 46.

²⁷ Wells J. C. English Intonation PB and Audio CD: An Introduction. – Cambridge University Press, 2006 – p.11.

²⁸ Бозоров О. Ibid., 65.

²⁹ Ibid., 66.

³⁰ The actual division of all of the sentences taken as examples is presented as follows: two slash marks (/) mark progression towards the rheme from the theme or otherwise whereas the rheme group is marked through bold print.

5. By doubling the consonant: *-Эшиак...// - деб қўшимча қилиб қўйди.* (Тўхтабоев Х.)

6. In addition to the change of the purpose of the sentence (declarative, interrogative, exclamatory) through the tone, various emotional states are expressed, which serve to actualize the meaning by strengthening, exaggerating³¹.

The role of word order at the levels of syntactic and actual structure is not the same - the syntactic function depends on the communicative function³². Because the word order in the Uzbek language is free, its communicative function is dominant in almost all contexts, i.e it determines the information center of the message, but also performs a stylistic function, such as giving emotional color to the sentence: the predicate is the semantic and grammatical focus of the message. All other elements fill the «gaps» of the predicate and come in a certain position relative to it³³. Although the word order is considered free at the grammatical level, in terms of the communicative level we cannot say so: the communicative center of any sentence gains the position before the predicate and is actualized in sync with the intonation.

Анвар //бувисини кўргани /касалхонага борди (the adv. modifier of place is the focus): *Анвар// касалхонага /бувисини кўргани борди* (the adv. modifier of purpose is the focus): *Бувисини кўргани// касалхонага/ Анвар борди* (the subject of the sentence is the focus).

In simple unextended sentences, the syntactic form corresponds to the communicative structure, i.e the subject of the sentence is the theme, the predicate is the rheme, but in such sentences the actualization function of the word order decreases and the communicative center is determined by intonation: *Тўрон амаки// йиглаб юборди* (Тўхтабоев Х.)

In simple extended sentences, the communicative-stylistic function of the word order increases, and the actual part is often placed before the predicate, including the subject: *Тўйга// нуқул солдатлар, офицерлар/ келганмиш* (Ҳошимов Ў.)

The actualized subject or object also moves to the position before the predicate and, in turn, becomes a part of the communicative center. Adverbial modifiers of fixed order enter into a close semantic-grammatical connection with the predicate without changing their position. The adverbial modifiers of free order can come in different positions of the sentence³⁴.

Inverted sentences are more distinct than the ones in neutral order and attract more attention³⁵. In colloquial speech, the speaker puts the information that is thought to be most important for the interlocutor, in front positions, what is less significant or additional comments – in post-position³⁶. Subject-verb inversion is used when the speaker wants to emphasize a particular part of the sentence, to draw the listener's / reader's attention to it, to remind about the importance of the action (not)performed by the subject. Grammatical nature of the sentence may also change in this case:

³¹ Иминов М., Нуъмонов Т., Бобохонова Д.: Ibid., 48.

³² Ковтунова И.И. Современный русский язык. Порядок слов и актуальное членение предложения. – М.: Просвещение, 1976 – Б.12.

³³ Усмонова Х. Ўзбек тилидаги гап булақларининг позицияси тадқиқи. – Т:Фан, 2005. – Б.9

³⁴ Мусаев А.С. Ibid., 74.

³⁵ Ibid., 29.

³⁶ Ibid., 30.

declarative sentences may change into exclamatory ones. In such statements, both declarative and exclamatory meanings are blended. In unextended statements with predicatives, the subject may change into the predicative or vice versa, and a simple phrase may become a sentence: *Тинчлик – бахт. Бахт – тинчлик.*

The inversion of the secondary parts also has the above features, but the grammatical nature of the sentence does not change: the focus of the message simply gains the position before the predicate, for instance: *Бувим сизни кўриш учун// Тошкентга келибди; Бувим Тошкентга// сизни кўриш учун келибди.*

Inversion is considered to be a very active and effective tool, especially in orders. The predicate, which is the focus of the imperative, is actualized by gaining the front-position: *Олиб кет //меням! (Ҳошимов Ў.) Ур, // номард қўшмачини! (Ғафур Ғулом)*

Repetition (reduplication) is also plays an important role in the structural-semantic and communicative aspect of the sentence³⁷. As A.A. Reformatzky stated, reduplication is a means of conveying information in a more influential way in most languages³⁸. Reduplication is a very broad concept that can be used in the following forms³⁹: stretching a particular vowel in a word or by doubling a consonant and thus actualizing it: *Йў-ў-ўқ! Ке-е-е! Аҳҳиоқ!*

By pairing a certain affix in a word: *болажоним-болажонгинам-болажонгинам ўзимнинг...*; repetition of the whole word. This can also be used as the indicator of rheme according to the contextual requirement: *тез-тез, сўлим-сўлим*; the repetition of a particular syntactic device is one of the most important tools for actual division: *Йигилишга// оммавий равишда таклиф этилди. Телефонда// таклиф этилди. Оғизма-оғиз// таклиф этилди. Ботир фирқа// телефонда таклиф этилди. Шахсан// таклиф этилди! (Тоғай Мурод)*

This section also discusses in detail how repetition manifests itself in different word groups and the functions it performs at communicative level, among which it is noted that reduplication of adverbial modifier and verb almost always serves as the indicator of rhemes. Syntactic reduplication is a more common method than phonomorphological and lexical repetition, the role of syntactic repetition in the communicative structure is unique in Uzbek as word order is relatively free: *Тинчлик, // тасаддуқ, // тинчлик!...* (Ғафур Ғулом); Synonymous repetitions are important not only because they give expressiveness to the message, but also because they have the peculiarity to expand and detail its content: *Мана// ун йиллар ошдики, // Комиссар// танҳо... Битта ўзи! (Ҳошимов Ў.)*

Intensifiers (from English «*intensification*» – to become stronger, more intense) also play an important role in the communicative structure of the sentence. They are usually used in conjunction with prosodic means, adding additional emotional-expressiveness and intensity to the message content⁴⁰. Although the intensifiers are

³⁷ Букатникова С. Д. Редупликация в современной лингвистике // Наука RASTUDENT.RU. – 2014. – No. 4(04 – 2014) / [Electronic resource] – Access: URL: <http://наука – rastudent.ru/4/1280/C.3>

³⁸ See: Локман Б. Структура и семантика редупликации в Турецком и Таджикском языках: Дисс. ... канд. филол. наук. – Душанбе – 2015 – С.15

³⁹ Букатникова С.Д. К вопросу о классификации редупликаций // Молодой учёный. – 2014. – № 4 (63) – С.60.

⁴⁰ Балли Ш. Французская стилистика. – М.1961 – С. 195-196. Гальперин И.Л. Текст как объект лингвистического исследования. – М.1981. – С.271.

not an absolute indication of the communicative center, they are distinguished by the fact that they indicate the culmination of the message when they come within the rheme group. In the Uzbek language, the following types can act as rhematizers:

adverbs of degree and measure: энг, ўта, жуда, роса, бениҳоя, беҳад, ниҳоятда, бағоят, буткул, батамом, тўлиқ, узил-кесил, обдон, ғоят(да), аранг etc.: constructions denoting a large quantity in the form of «*number + suffixes -лаб, -ларча*». In this case, the amount in question is exaggerated and expressed through emotive shade, eg., *ўилаб, юзлаб, мингларча*; constructions made up of «*a quantifier + affix -лаб*» which are used to denote excessive levels of measurement such as size, quantity, time, distance, weight, and so on: *тонналаб, пақирлаб, ҳовучлаб, йиллаб*, etc.; constructions made up of «*кип-қизил, ғирт, ўлғудай, ўларча, ўта кетган, учига чикқан, тоза+ noun, adverb, verb*», which are peculiar to colloquial speech: they are used to give a positive or negative emotional colour to the content of the message. As well as this, some other rhematizers like «*нак/нақд, айниқса, атиги, бор-йўғи, ҳаргиз, сира, мутлақо, зинҳор, ҳеч, асло*», reflexive pronouns, modal words are analyzed with relevant examples from literature.

The communicative structure of the sentence becomes more multifaceted and impressive with stylistic devices. Stylistic figures not only make the speech impressive and attractive, but also allow the idea to be conveyed to the listener quickly and easily. The forms of speech made up of them are prone to resonance, so they can also be called lexically and logically stressed speech⁴¹. This section analyzes stylistic figures and tropes that play a certain role in the actual division of the sentence. In particular, stylistic figures such as gradation, hyperbole, litotes, as well as the communicative features of tropes such as metaphor and similes are analyzed.

In the section of morphological means of actual division such as particles, passives and degrees of comparison of adjectives are analyzed from communicative perspective.

In particular, it has been shown by relevant examples from literary works that particles serve to actualize by adding various additional meanings to the content of the sentence and reinforcing certain parts of the sentence⁴². O. Bozorov notes that from a communicative point of view they can be divided into actualizing and deactivating particles. The deactivator particles function as the theme indicator. Actualizing particles, on the other hand, along with logical or emphatic stress, serve to highlight the nucleus – the communicative center of the rheme⁴³. Particles such as *-а, -да, -ку, -у / ю /, -оқ / ёқ /, -чи, -гина, на... на, тугул, фақат, холос, ҳатто* fall under this group.

The choice of a particular category of voice in a sentence is also directly related to the communicative purpose. Indeed, the fact that the verb, which is inherent in the essence of voice, changes its relation to the subject and the object, shows that features such as determining the nature of the subject are related to its actual division. At first

⁴¹ Ўсаров И.К. Қўшма гаплар умумий стилистикасининг муаммолари: Филол. фанл. номз. ...дисс. – Андижон, 2004. – Б. 86.

⁴² Турсунов У., Мухторов Ж., Рахматуллаев Ш., Ҳозирги ўзбек адабий тили. Т.: Ўқитувчи, 1975. – Б.249.

⁴³ Бозоров О. Ibid., 102.

glance, the choice of the passive form of the verb seems to be related to the insignificance of the information about the logical subject⁴⁴. For example: *Тажриба// ўтказилди, шунинг учун// бу ердამиз.*

However, the inclusion of a logical subject in the construction as a grammatical object can completely change the communicative aspect⁴⁵: *Тажриба// биз томонимиздан ўтказилди/ шунинг учун бу ердამиз.* In this case, the communicative center of the sentence is «by us», i.e. the grammatical object of the sentence.

Degrees of comparison often represent a subjective attitude toward an objective being. It should be noted that in discourse, the reduplication of adjectives and some qualitative intensifiers indicating that the level is high or too high are also used as actualizers: *қип-қизил, кап-капта, теп-теккис, қоп-қоронғи, бўм-бўш*, etc., «ғирт, ўлғудай, ўларча, ўта кетган+adjectives that have a negative shade», «бирам, хўп, роса, зан, ёмон(хам)+adjectives of either negative or positive shade», «гим, тўк+adjectives denoting colour», repetition of certain adjectives through the construction «adjective+ suffix...дан + adjective» also actualize a certain part of the sentence: *Нон// чуқукдан-да чуқук бўлди. Нон// шириндан-да ширин бўлди.* (Тоғай Мурод)

The third chapter of the dissertation is entitled «**Analysis of the means of the actual division of the sentence in modern English**». In addition to intonation and word order, this chapter analyzes the pragmatic-communicative features of the article, intensifiers, degrees of comparison, the passive voice and various stylistic devices in communication.

The fact that word order in English is not free brings prosodic means to an even more important level in the actual division of the sentence. The sequential fall of the stress on words in a sentence stems from the level of their relative importance, i.e., the most actual part is pronounced with the strongest emphasis. While logical stress is related to the semantic level of a sentence, emphatic stress is a feature that belongs to the emotional-expressive aspect⁴⁶. D. Jones states that in English, a certain part is emphasized by (1) stretching a certain sound (2) by intensifying the stress on a particular syllable, (3) by applying a specific tone or the above in combination⁴⁷. There are two main types of emphasis in English⁴⁸: contrast emphasis and intensifier emphasis. The contrast emphasis highlights what is completely opposite to the previously mentioned word, or is applied to convey a completely new or unexpected message for the listener / reader. Intensifier emphasis is used to enhance the feature of a person or object / event that the message is about, and, if necessary, to exaggerate it, so we cannot say that not any word can have emphatic stress; its use is

⁴⁴ Сулейманова К. И. Морфологик бирликлар системасида нисбат категориясининг ўрни: Филол. фанл. номзоди дисс. – Фарғона, 2004. – Б.93.

⁴⁵ Сулейманова К. И. Ibid., 94.

⁴⁶ Шевякова В.Е. Современный английский язык. Порядок слов, актуальное членение, интонация. – М: Наука, 1980. – С.65.

⁴⁷ Jones D. An outline of English phonetics. – Cambridge: W. Heffer & Sons LTD, 1962. – P 297.

⁴⁸ Ibid., 298.

restricted to certain word classes denoting specific features –adjectives, adverbs, some types of nouns and verbs denoting quantity⁴⁹.

There is also a tendency to pause or pronounce a certain word letter by letter in order to draw the listener's attention more to a particular word, to specifically highlight how important that part is. *He// brought a parrot to me. Can you //imagine that? «P-A-R-R-O-T»*

Since English belongs to the family of analytical languages, **the order** of a particular element in a sentence cannot be realized without some necessary grammatical changes. In English, the strict order of words significantly reduces the possibility of actual division compared to Uzbek, because in English, any part of the sentence has a certain position⁵⁰. In neutral sentences, which are free from expressiveness, especially in the scientific style, the culmination of a rheme is usually placed at the end of the sentence⁵¹; in sentences that are relatively expressive, the theme and rheme position is determined by which part of the sentence is actualized.

In English, inversion is applied by changing the order of words on the basis of two different models: by placing the predicate in the position before the subject. In this situation the subject becomes rhematized. For example: *There on the tiny stoop* (adv. modifier of place) // *sat* (predicate) *Pecola* (subject) *in a light red sweater and blue cotton dress* (Morrison T); We cannot say that this type of inversion is common in English. It is relatively widespread (in both written and spoken form) to change the order by partially putting the predicate before the subject. In this case, the auxiliary or modal verb belonging to the predicate is placed in the position before the subject, and the rest of it is placed after. This form of inversion is called «partial inversion»⁵²: «*Not until the seventeenth century did* (Auxiliary verb) *the fork* (Subject) *appear* (Predicate) *in England*». (Petroski H. The Evolution of Useful Things)

This section also discusses the characteristics of other elements that can be expressed through inversion (negative-restrictive adverbs, adverbial modifiers of place, object fronting, inversion in adverbial clauses of concession).

Cleft sentences are used to actualize parts other than the predicate. According to Y. G. Testelets «... cleft sentences are a specific type of the compound sentence the main clause of which is the rheme, and the subordinate clause of which is fully the theme. The proposition of the main clause makes cleft sentences while the postposition makes them pseudo-cleft»⁵³. Placing the actualized part a sentence at the beginning of a sentence is a way of expressing a contradictory attitude and distinguishing a certain part intensively⁵⁴. In pseudo-cleft sentences, on the other hand, the actual part takes place after the subject group; However, pseudo-clefts have one advantage over pure cleft sentences - although the rema is in the speech post position on these devices, the

⁴⁹ Ibid., 7.

⁵⁰ Шевякова В.Е. Современный английский язык. Порядок слов, актуальное членение, интонация. – М.: Наука, 1980. – С.41.

⁵¹ Ibid., 70.

⁵² Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка. – М: Изд. иностр. лит., 1957. – С. 71.

⁵³ Тестелец Я.Г. Введение в общий синтаксис. – Российский государственный университет, 2001. – С. 446.

⁵⁴ Jespersen O. Analytic Syntax. – Chicago: University of Chicago Press, 1984. – P.73.

Wh-part falls to a certain extent in focus, i.e. informatively we can say that such statements are heavily loaded⁵⁵.

One of the most common **stylistic-expressive means** of actualizing a sentence part is undoubtedly repetition in English as well. This section is devoted to the analysis of such types of this device as simple repetition, anaphor, epiphor, anadiplosis, pleonasm / tautology, parallel constructions, synonymous repetition, and their status in the actual division of the sentence.

An intensifier that comes in the rheme group plays a distinguishing role by representing the culmination of the rheme. According to the structural aspect, I. Turansky divides them into affixes, intensifying adjectives and adverbs, the use of verbs in synonymous order, quantifiers, and phraseologic units. Relatively common intensifying prefixes in English speech are hyper-, over-, super-, ultra-, mega-, magni-, macro-⁵⁶. D. Bolinger divides intensifiers into several types: emphasizees (actually, certainly), amplifiers (entirely, deeply, extremely), downtoners (quite, rather, slightly), approximators (almost, nearly, as good as)⁵⁷; The use of intensifiers in speech is not an absolute indication of the rheme group - the use of other dominant means of actualization (intonation, word order) together with them may indicate the communicative center of the sentence.

In terms of **particles**, in English they are not as rich in quantity as in Uzbek. Among the particles that serve as an indicator of the rheme, «not» has primary importance. Also, limiting particles such as «only», «just», «merely», «barely», «solely» and intensifying particle «even»⁵⁸ can also be recognized as rhematizers as they have the peculiarity of exaggerating the meaning.

Among the stylistic figures, **the gradation** takes place within the rheme group of the sentence and has the ability to actualize a particular part by intensively ranking it up or down, the last indicator of grading showing the culmination of the rheme. While hyperbole serves to exaggerate the image, thereby increasing the power of influence⁵⁹, the type of litotes that represents a positive meaning through multiple negation is communicatively significant. The use of a particular negative word on its own (e.g., negative adverbs, pronouns, etc.) in a sentence refers to the rheme, and the presence of two or more negatives in a sentence not only increases emotional expressiveness, but also indicates that the communicative purpose of the speaker / author is exactly this negative part.

This section also illustrates the role and peculiarities of stylistic devices such as ellipsis, tropes (metaphor, simile) in the actual division through relevant examples.

The article is a category which is important from communicative point of view. In languages that do not have the category of article, definiteness and indefiniteness can be expressed through other grammatical categories, particularly, with case suffixes⁶⁰. For example, in the Uzbek language, not only the case, but also certain

⁵⁵ Biber D. Conrad S. Leech G. Student grammar of spoken and written English. – L.: Longman. 2003. – P. 421.

⁵⁶ Ibid., 80.

⁵⁷ Bolinger D. Intensification in English // Languagesciences. – 1971 – №16 – P. 1-5

⁵⁸ Some intensifying particles are analyzed as intensifiers

⁵⁹ Ҳомидий Ҳ. et al. Ibid., 110.

⁶⁰ Маслов Ю.С. Ibid., 160.

verbal means (such as «бир», «халиги») serve this purpose⁶¹. In world languages, it is not possible to make a translation that meets the demand and gradually conveys the author's informative purpose without taking into account the communicative functions of the article, because the placement of the theme and rheme in the sentence may go wrong when moving from one language to another⁶². For example: *A woman dressed in black // was approaching to the harbor* - *Кўрфазга қора кийинган бир аёл яқинлашиб келмоқда эди*. (Note: if the translation is done incorrectly, without regarding to this law, such as «Қора кийинган аёл кўрфазга яқинлашиб келмоқда эди» the theme and the rema group change, resulting in a translation that does not serve the author's communicative purpose.)

In English, the element expressed with an indefinite article before it or the absence of it indicates the rheme, which is the communicative center of the sentence while the use of the definite article before nouns is the indicator of the theme group that is, the given information to the reader/listener. However, this is a conditional, because what function the article performs depends primarily on the situation in question and, of course, on the direction in which the information flow is transmitted. In certain situations, for example in fixed expressions, regardless of which type is used the article may simply come in a grammatical-syntactic function and be a part of the theme or rheme group. For example, the use of a specific article in the following example represents the rheme part: *They// came in the morning*.

Because the article is a very comprehensive language element, it performs a variety of syntactic, communicative, contextual functions in speech. In terms of its communicative nature, its role as a means of distinguishing between theme and rhyme is therefore often overshadowed by other means. So, in the interpretation of V.E Shevyakova, the article can be considered as an auxiliary tool that actualizes a particular part of the sentence⁶³.

One of the most widespread morphological means of the actual division is the emphatic operator «do»⁶⁴. The auxiliary verb «do» can be used in speech mainly to express contrastive emphasis or to add extra expressiveness and intensity to the message content⁶⁵. Observations have shown that when the emphatic auxiliary verb «do» is used, the word is automatically emphatically stressed, and the sense that represents that part becomes stronger, resulting in the status of the rheme of the sentence⁶⁶.

The concept of double negation is not unusual for the Uzbek language, that is, the negative pronouns can be combined with the negative form of the verb to create situations that do not contradict the norm of language: *У// ҳеч қаяёққа кетгани йўқ*.

As for the norms of English literary speech, a single negation can be used in the sentence structure. However, such a form of negation is common in colloquial speech. O. Espersen points out that this type of negation, in his view, is, like

⁶¹ Шаҳобиддинова Ш.Х., Ibid., 130.

⁶² Швякова В.Е., Ibid., 112.

⁶³ Ibid., 122.

⁶⁴ Туранский И.И., Ibid., 77.

⁶⁵ Biber D., Conrad S., Leech G. Student grammar of spoken and written English. – Longman, 2003. – P.139.

⁶⁶ Ibid., 139.

repetition, a merely a means that serve stylistic purposes, that is, to exaggerate⁶⁷. The phenomenon of double negation is manifested in the formation of litotes and the use of the negative verb in conjunction with another negative means (pronoun, adverb, particles) and is used in order to emphatically actualize a particular part.

As for the communicative features of the passive voice in English, O. Jespersen points out that the choice of either active or passive voice by the speaker / author depends on which part of the sentence is more focused on⁶⁸. The use of the passive voice stems from the following factors: the active subject, i.e., the doer of the action is not known from the context or is less significant to the message content, the passive turn may facilitate the connection of one sentence with another if one takes naturally a greater interest in the passive than in the active subject.

The degrees of comparison of the adjective and adverb is usually used for pure comparison, and in the actual division, their communicative role is often performed in co-operation with other means. The comparative or superlative degree as well as relative comparisons, which represent a subjective attitude, are also applied on a functional purpose by emphasizing a certain unusual feature of a person, object, reality, behavior, and others, rather than comparison itself. Among the degrees of comparison, the relative, which is characteristic of the conversational style, is especially distinguished by such a feature.

In English, reflexive pronouns, as in Uzbek, not only express the action remains in the subject or object, that is, reflexive function, but also comes in the position after the noun or personal pronoun to which it belongs, which is used as an emphatic intensifier⁶⁹. It should be noted that in reflexive function, these pronouns can be used mainly as the subject or object, as an emphatic intensifier to actualize a number of other parts of the sentence, to indicate the culmination of rheme, or as an indicator of emphatic theme.

CONCLUSION

1. The communicative structure of the sentence is the basis for its actual division. The actual division, based on the author's purpose, is a division that is relevant only to the given context, specific to the same situation, and consists of the theme and rheme. The words in the rheme group can in their turn be divided into several parts in terms of their dynamics levels. The most urgent part of the rheme is the culmination. Based on the principle of determining the actual division of the sentence according to the communicative weight of the components of the sentence, and not on the principle of given and new to the listener / reader, the «communicative center» of the subject and its opposition - rheme, as well as the most important part of rheme seen as a trinary content, not binary as conventionally accepted, clearly demonstrates its essence.

2. The units of the actual division form a progression according to their communicative weight. Thematic progression ensures unity and coherence while

⁶⁷ Ibid., 72.

⁶⁸ Jespersen O. *The Philosophy of Grammar*. – London, 1958. – P. 167.

⁶⁹ Biber D., Conrad S., Leech G. Ibid., 98.

rhetic progression grades the pieces of information according to their degree of importance, thus indicating the culmination of rheme.

3. In English and Uzbek, the means of actual division of sentence parts can be classified at the prosodic, morphological, syntactic, lexical-stylistic levels. All of them appear in different status, at different levels, depending on the typological nature, genealogy and pragmatic aspects of the languages being compared.

4. Intonation and word order are the primary means of actual division both in English and Uzbek. Other secondary means are activated in subordination to intonation and word order.

5. Neutral, non-expressive sentences in Uzbek have structurally communicatively different forms of word order, which are placed according to which part of the sentence is actualized (i.e. pre-predicate position); therefore, as compared to Uzbek, the fixed word order in English significantly reduces the chances of actual division - in English it is not possible to increase or decrease the communicative weight of the sentence parts by simply changing the word order without making certain grammatical changes and additions to the structure of the sentence, except in some cases, for example, the inversion of the object.

6. Intonation is an important communicative aspect of oral speech in both languages. In both languages, without changing the syntactic order, it is possible to actualize a certain part of the sentence through logical or emphatic stress. Actualization of a certain part of the sentence through logical and emphatic stress, pause, tempo of speech, melody, stretching of vowels, doubling of consonants, as well as articulating words syllable-by-syllable (in Uzbek) and letters-by-letter (in English) are common, especially in colloquial speech.

7. Particles, modal words, and some other intensifiers not only impose additional semantic shades on the parts of the sentence, but also function as rhematizers providing expressiveness and exaggeration. In oral speech, they take on a logical or emphatic stress in parallel. Their importance in actual division in both languages may vary, because the scale of their use in the languages compared is not on a par in terms of quantity and quality. Intensifiers in English and particles in Uzbek are relatively active rhematizers. Double negation is common for Uzbek, but in English, it contradicts the norms of literary language. However, in colloquial speech, there are many cases of its use as a means of expressiveness in actual division.

8. All forms of repetition (reduplication) in the Uzbek language perform a certain communicative function, but syntactic reduplication is more important in both languages as a rhematizer.

9. The passive voice can also be seen as a factor that actualizes the object of the sentence. In English, passive constructions are more common in neutral sentences, which are free from emotional expressiveness, in written discourse, scientific and publicistic style. Its communicative significance is manifested when the predicate or recipient being actualized, the performer of the action not being (or being) important.

10. The article has its place as a grammatical category specific to the English language. The indefinite article is interpreted as a marker of rheme, but our analysis has shown that it is not an absolute indicator of the actual part, there are many exceptions. Therefore, factors such as speech situation, context, language norms

should be taken into account in communicative pragmatic analysis. There is no article in Uzbek language. Categories of definiteness and indefiniteness are expressed by verbal means such as conjunctions, indefinite or demonstrative pronouns «бир», «қандайдир бир», «ҳалиги».

11. Stylistic figures and tropes such as gradation, hyperbole, ellipsis, anaphor, epiphor, metaphor, simile also make speech in languages compared effective and attractive, while conveying the idea to the listener quickly and easily. The forms of speech with them are resonant, so we can also look at them as an element that forms a communicative center (combined with emphatic stress in oral speech).

12. Although the actual division of the sentence is a language universal, the means of expressing theme and rheme cannot be so and of the same degree for all languages. For example, for Uzbek and Russian, rheme is usually at the end of the sentence, while for English, its position depends on the use of certain constructions. Without taking into account the principles of the actual division of the sentence, it is not possible to achieve a logically correct, coherent and connected, stylistically colored speech, as well as an adequate translation. The means of actual division are arranged as of primary and secondary types: actual division being contextual. They have different quantities and levels of importance depending on the specific features of the languages being compared and are applied with a range of similarities, differences and variations (see appendices 7, 8, 9, 10).

**НАУЧНЫЙ СОВЕТ РъD.03/30.12.2019.ФП.60.02
ПО ПРИСУЖДЕНИЮ УЧЁНЫХ СТЕПЕНЕЙ
ПРИ АНДИЖАНСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ УНИВЕРСИТЕТЕ**

АНДИЖАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

ЭГАМНАЗАРОВА ДУРДОНА ШУХРАТИЛЛАЕВНА

**ИССЛЕДОВАНИЕ СРЕДСТВ АКТУАЛИЗАЦИИ ЧЛЕНОВ
ПРЕДЛОЖЕНИЯ В РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКАХ**

**10. 00.06 – Сравнительное литературоведение, сопоставительное
языкознание и перевоведение**

**АВТОРЕФЕРАТ ДИССЕРТАЦИИ
ДОКТОРА ФИЛОСОФИИ (РъD) ПО ФИЛОЛОГИЧЕСКИМ НАУКАМ**

Тема диссертации доктора философии (PhD) зарегистрирована заномером В2018.3.PhD/Fil617 в Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан.

Диссертация выполнена в Андижанском государственном университете.

Автореферат диссертации на трех языках (узбекский, английский, русский (резюме)) размещён на веб-странице Андижанского государственного университета www.adi.uz и Информационно-образовательном портале «Ziyounet» www.ziyounet.uz

Научный руководитель:	Шахабиддинова Шохида Хошимовна доктор филологических наук, профессор
Официальные оппоненты:	Якубов Жамалиддин Абдувалиевич доктор филологических наук, профессор Тоирова Наргиза Исаковна доктор философии филологических наук (PhD), доцент
Ведущая организация:	Кокандский государственный педагогический институт

Защита диссертации состоится на заседании научного совета PhD.03/30.12.2019.Fil.60.02 по присуждению ученых степеней при Андижанском государственном университете «17» августа 2020 года в 12⁰⁰ часов (Адрес: 170100, Андижан, улица Университет, дом 129. Тел: 0(374) 223 88 14; факс: 0(374) 223 88 30; e-mail: agsu_info@edu.uz).

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-ресурсном центре Андижанского государственного университета (Зарегистрирован за номером 713).

Автореферат диссертации разослан « 5 » августа 2020 года.

(Протокол-реестр рассылки № 2 от « 5 » августа 2020 года.)

Н.М.Улуков
Председатель Научного совета по присуждению учёных степеней, доктор филол. наук, профессор

У.Э.Рахимов
Учёный секретарь Научного совета по присуждению учёных степеней, кандидат филол. наук, доцент

М.И.Умарходжасв
Председатель Научного семинара при Научном совете по присуждению учёных степеней, доктор филол. наук, профессор

ВВЕДЕНИЕ (аннотация диссертации доктора философии (PhD))

Цель исследования сопоставительное исследование средств актуального членения предложения в узбекском и английском языках.

Объект исследования коммуникативная структура предложения в узбекском и английском языках.

Научная новизна исследования состоит из следующих:

выявлены лингвистические единицы фонетического, морфологического, лексического, стилистического и синтаксического уровней языка, влияющие на коммуникативную значимость членов предложения в узбекском и английском языках;

раскрываются задачи средств актуального членения предложения в узбекском и английском языках;

обоснованы особенности средств актуализации членов предложения в узбекском и английском языках, отражающие различия и общности;

раскрыты различия в уровне активности в зависимости от использования языковых средств в речи, актуализирующих членов предложения в узбекском и английском языках;

выявлены особенности тема-рематической прогрессии в узбекском и английском языках;

доказано, что актуальное членение является не бинарным, а тринарным понятием;

определен и описан перечень средств актуального членения предложения в сравниваемых языках.

Внедрение результатов исследования. На основе научных результатов и практических рекомендаций по сопоставительному изучению средств актуального членения предложения на разных системных языках:

заклучения исследования использованы в проекте государственной исследовательской программы «ИТД-1-57 Разработка программ внедрения прикладных направлений узбекского языка» выполненного в Андижанском государственном университете (Справка № 89-03-1970 от 9 июня 2020 года Министерства высшего и среднего специального образования Республики Узбекистан). Материалы и результаты данной диссертации были использованы для сравнения особенностей средств актуального членения в мировых языках, специфики средств актуализации членов предложения в различных формах речи, определения и оценки роли актуализации в организации речи, формирования представлений о коммуникативной эффективности. Заключение исследования также служат для изучения структурных и семантических свойств синтаксических единиц. В результате улучшается описание коммуникативного аспекта предложения;

результаты исследования были использованы в проекте «Разработка программ по созданию узбекской прикладной психолингвистики А-1-39» выполненного в Андижанском государственном университете (Справка № 03-1970 Министерства высшего и среднего специального образования Республики Узбекистан);

материалы данной диссертации были использованы для сравнения особенностей психолингвистического изменения речи средствами актуализации членов предложения в мировых языках, для оценки влияния конкретных аспектов средств актуализации членов предложения на разных уровнях языка, для формирования взглядов на уникальные аспекты речевого формирования представителей разных лингвокультур. В результате были доказаны закономерности служащие для изучения психосемантических свойств синтаксических единиц;

аналитические идеи и теоретические выводы, посвященные сопоставительному изучению средств актуального членения предложения в разносистемных языках, были использованы в информационной программе «News», «Ёшлар вакти», «Шукрона», «Маънавият сарчасмаси» Андижанской областной телерадиокомпании (Справка 20-24/18 от 7 мая 2020 года Андижанской областной телерадиокомпании). В результате совершенствовано содержание материалов в ознакомлении телезрителей с особенностями, различиями и сходствами актуального членения предложения в английском и узбекском языках.

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из введения, трёх глав, заключения, списка использованной литературы и приложений. Объем диссертации составляет 148 страниц, помимо списка литературы и приложений.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ
LIST OF PUBLISHED WORKS
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ

I бўлим (part I; часть I)

1. Эгамназарова Д.Ш. Гап бўлақларининг актуаллашуви масаласи // «Илм Сарчашмалари». – Урганч давлат университети. – 2018, №5, Б.36-40 (10.00.00; №3).
2. Эгамназарова Д.Ш. Тематик прогрессиянинг нутқнинг мантиқий тадрижийлиги ва когезияни таъминлашдаги аҳамияти//«Илм Сарчашмалари». – Урганч давлат университети. – 2018, №9, Б.18-22 (10.00.00; №3).
3. Эгамназарова Д.Ш. Word order and the communicative structure of the sentence in Uzbek// European Science Review.–Vienna: Premier Publishing, 2020. № 1-2, – Pp. 128-132 (Global Impact Factor 1.36).
4. Эгамназарова Д.Ш.Редупликациянинг гап коммуникатив тузилишидаги ўрни// Тил ва адабиёт таълими, 2020. №4. – Б. 43-44(10.00.00; №9).
5. Эгамназарова Д.Ш. Гап семантикаси масаласи//Андижон давлат университети илмий хабарномаси. Серия: Гуманитар тадқиқотлар, 2020. № 1(45). – Б. 120 – 127(10.00.00; №11).
6. Эгамназарова Д.Ш. Means of expressing the actual division of the sentence in Uzbek and English. Bahri publications: Language Forum. –India, 2019, – Pp.70-88

II бўлим (part II; часть II)

7. Эгамназарова Д.Ш. Actual division of the sentence in Uzbek and English // Инновацион ғоялар, инпланмалар ва уларни ишлаб чиқариш ҳамда таълимда қўллашнинг замонавий муаммолари (Халқаро илмий-амалий конференция материаллари тўплами). – Андижон, 2019,– Б. 235-237
8. Эгамназарова Д.Ш. Ўзбек тилида гапнинг актуал бўлинишида просодик воситаларнинг ўрни // Тилшуносликда замонавий йўналишлар: муаммо ва ечимлар (Халқаро илмий амалий онлайн конференция материаллари тўплами)– Андижон, 2020.– Б. 683-686
9. Эгамназарова Д.Ш.Инглиз тилида гапнинг актуал бўлинишида артиклнинг роли// Ўзбекистонда илм-фан ва таълим (Илмий амалий конференция материаллари тўплами) – Қўқон, 2020,– Б. 56-61
10. Эгамназарова Д.Ш. Multiple negation in English from communicative perspective // Science. Research. Development(Monografia pokonferencyjna) – Krakow, № 27. 2020, – Pp. 187-190
11. Эгамназарова Д.Ш.Гапнинг коммуникатив сатҳида инверсия масаласи// Нутқ маданияти ва ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари (Халқаро илмий амалий онлайн конференция материаллари тўплами) – Андижон, 2020,– Б. 201-204
12. Интенсификаторларнинг инглиз тилида гапнинг актуал бўлинишидаги мавқеи//Илм-фан ва таълимнинг ривожланиш истиқболлари (Илмий амалий конференция материаллари тўплами)//Science and Education, № 2, 2020, –Б. 86-91

Автореферат «Andijon yoshlari» газетаси таҳририяида таҳрирдан ўтказилди
(4 август 2020 йил).

Босишга рухсат этилди: 04.08 2020 йил.
Бичими 60x84 ¹/₁₆, «Times New Roman»
гарнитурда рақамли босма усулида босилди.
Шартли босма табағи 3. Адади: 50. Буюртма: № 79.

Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси,
100197, Тошкент, Интизор кўчаси, 68.

«АКАДЕМИЯ НОШИРЛИК МАРКАЗИ»
Давлат унитар корхонасида чоп этилди.